

L'ASSENTAMENT RURAL BAIXIMPERIAL DE CAMPS DE CAN COLOMER (TERRASSA)

Francesc Florensa
Joan Piera
Jordi Ramos

1. INTRODUCCIÓ

Els Camps de Can Colomer se situen al nord del terme municipal de Terrassa (Vallès Occidental), en un altiplà solcat per la riera del Palau, a l'est, i el torrent de Can Colomer, a l'oest.¹ El pla és a uns 359 m s. n. m., amb un lleuger pendent nord-sud, sota la serra de l'Obac, al peu del massís de Sant Llorenç del Munt. Els camps s'ubiquen entre les masies de Can Bogunyà i Can Co-

1. El torrent de Can Colomer s'uneix, metres al sud, a la riera del Palau, que acaba sent tributària de la conca hídrica del riu Llobregat, entre els pobles de Sant Andreu de la Barca i el Papiol.

lomer; la primera, documentada ja en el segle XI (juntament amb un camí públic i una serra) i la segona, en el segle XIII. Cal destacar que, actualment, als marges de pedra del camí d'accés a la masia de Can Colomer, encara es poden observar fragments de paviments d'*opus signinum* entre el paredat. Cap de les dues masies esmentades conserva, de manera visible, cap estructura original del primer establiment rural.

El fet de localitzar el jaciment arqueològic de Camps de Can Colomer entre dues rieres no deixa de ser una constant al Vallès, i més concretament a Terrassa. Ja des d'època prehistòrica els indrets d'aquests tipus, situats en altiplans i pro-

FIGURA 5. Fotografia aèria de la intervenció del 2007. Font: Copcisa SA.

pers a cursos hídrics, han estat els llocs idonis per als establiments humans i les activitats agropecuària i industrial. A Terrassa s'han excavat diversos jaciments o s'han documentat vil·les d'època romana com l'Aiguacuit, Ca n'Arnella, Can Bonvilà, Can Bosc de Basea, Can Fonollet, Can Jofresa, el Pla de Merà de Can Cardús i el conjunt arqueològic de Sant Pere d'Ègara. A la comarca també destaquen els jaciments de Castellarnau, a Sabadell; Can Feu, entre Sabadell i Sant Quirze del Vallès; Poble Sec, a Sant Quirze del Vallès; la Vinya de la Salut, a Viladecavalls, i Can Solà del Racó, a Matadepera, per citar-ne alguns dels més propers.

La superfície final excavada del jaciment de Camps de Can Colomer, propera a una hectàrea, no s'ha esgotat arqueològicament, atès que sembla estendre's pels vessants nord i sud-est. La contínua activitat humana sobre aquests camps, tant agrícola com industrial, ha afectat de manera decisiva les restes que s'han pogut exhumar. D'una banda, el cultiu de cereals i de la vinya, que desaparegué d'aquests camps a inicis del segle xx, ha suposat l'escapçament parcial de moltes estructures. D'altra banda, la implantació d'una antiga bòbila i d'una gossera, a l'est i al sud del jaciment, respectivament, ha fet que les estructures pretèrites fossin arrasades, cosa que impedeix

una visió general correcta de les fases documentades.

El jaciment arqueològic de Camps de Can Colomer fou detectat durant les obres de construcció de la carretera B-40, en el seu pas pel terme municipal de Terrassa. Entre els mesos d'octubre del 2007 i maig del 2008 s'excavaren cent noranta sitges, quaranta inhumacions, nou forns de diverses mides i funcions, set dipòsits amb revestiment hidràulic, dos camps de dolis, un hipocaust, un seguit d'habitacions corresponents a la *pars rustica* d'una vil·la romana, un petit nucli d'hàbitat d'època medieval, diverses estructures de difícil adscripció, tant funcional com cronològica, i vint-i-set rases de conreu d'època contemporània.

Durant l'any 2012 el moviment de terres generat per a la instal·lació del gasoducte Martorell-Figueres, paral·lel a la B-40, permeté identificar trenta-cinc sitges, dos dipòsits amb revestiment hidràulic, part d'un forn, cinc inhumacions i un pou de sulfatació d'època contemporània, situats al nord de les restes descobertes per les obres de l'autovia.

El conjunt d'estructures arqueològiques descobertes al jaciment de Camps de Can Colomer, tant per la quantitat com per la qualitat, és extraordinari. Les restes corresponents a diverses fases cronològiques abasten: sitges del Neolític mitjà,

FIGURA 6. Planimetria general de les intervencions dels anys 2007 i 2012. Planimetria: ATICS SL.

una inhumació del bronze inicial, sitges de l'ibèric final, sitges datades en el canvi d'era, un conjunt de tres forns de dimensions reduïdes amb llur zona de treball i sitges datades durant l'alt imperi; d'època baiximperial es detectà, de manera parcial, la *pars rustica* d'una vil·la romana vinculada al treball i procés de transformació vinícola, *torcularium*; una fase vinculada a l'antiguitat tardana on predominen les sitges i alguns retalls de grans dimensions; una sèrie de sitges datades abans del segle IX; un assentament datat entre els segles IX i XI acompanyat de sitges, i un seguit de rases de cultiu i elements relacionats amb el cultiu de la vinya datats entre finals de l'època moderna i inicis del segle XX.

2. ESTRUCTURES ARQUEOLÒGIQUES DOCUMENTADES

L'assentament rural localitzat als Camps de Can Colomer simbolitza el moment de màxima esplendor en l'època romana baiximperial, entre el segle IV i inicis del segle VI, amb la documentació de l'àrea d'explotació agrícola, la *pars rustica*. Es van exhumar les zones de manufactura de les matèries primeres vinculades a la indústria del vi, dues *cellae vinariae* i dos *torcularia*; una zona

d'hàbitat central amb llur necròpolis adjacent; un fons de cabana; un hipocaust; tres forns; nou dipòsits vinculats possiblement als treballs i processos de transformació vinícola, i seixanta-cinc sitges que havien de contenir els excedents de cereals que es produïen en el *fundus*. Totes aquestes estructures configuren una explotació agrícola de dimensions considerables, de la qual malauradament no ens queden restes en els vessants sud i oest, per on, sens dubte, havia d'estendre's.

2.1. ESTRUCTURES DE PRODUCCIÓ: *CELLAE VINARIAE I TORCULARIA*²

A la banda oest del jaciment es localitzaren un conjunt d'encaixos de dolis. Concretament, un grup de 19 retalls, disposats en tres fileres (figura 8). Aparentment no es localitza cap estructura que les contingui, excepte el mur u. e. 491 que es disposa a l'est dels dolis, en direcció nord-sud, tot i que només se'n documentà part de la fonamentació. La *cella vinaria* es va registrar parcialment just als límits de l'excavació, atès que els rebaixos dels camps, duts a terme en època con-

2. Volem agrair les indicacions i consells de la doctora Yolanda Peña Cervantes a l'hora d'analitzar les estructures dedicades a l'elaboració del vi.

FIGURA 7. Planta de la fase baiximperial. F1: forn 1; F2: forn 2; F3: forn 3; H1: hipocaust 1; CVN: *cella vinaria* nord. Planimetria: ATICS SL.

temporània, van alterar la morfologia de l'entorn i es perdé una part dels dolis. La zona estava tan arrasada per la contínua explotació dels camps que només es va poder registrar la part inferior d'un camp (u. e. 797), el qual presentava una grapa de plom. El conjunt de dolis estava semisoterrat —*dolia defossa*—, i cada retall mesurava entre 1,00 m i 1,40 m de diàmetre, i dins s'hi devien encaixar els dolis. El sediment que amortitzava l'espoli dels dolis se situa cronològicament vers el segle v, per la documentació del conjunt de ceràmica grollera de cocció reduïda. Sobre les possibles mesures i volums d'aquests dolis parlarem en l'apartat de conclusions.

Aquesta *cella* estava acompanyada, pocs metres a l'est, per una sèrie de murs i retalls (u. e. 493, u. e. 884, u. e. 947) i un dipòsit (u. e. 497), que podrien respondre a un espai de premsa i fermentació del vi, el *torcularium* oest (figura 8). Els murs articulaven un espai destinat a la manufactura de la producció agrícola. Les parets estaven, com en tot el jaciment, molt arrasades, i en determinats casos només es va poder documentar

l'empremta del mur, detectada a la rasa de fonamentació. Aquest era el cas de la part oest de la u. e. 493, que limitava una àrea mínima de 26 m², on s'ubicava un dipòsit també rectangular, de 3,7 m², amb revestiment d'*opus signinum* per impermeabilitzar-ho, un escaló a la banda oest i una cubeta de decantació, *loculi*, a la part central. L'amortització d'aquest espai del *lacus* fou datada entre finals del segle v i inicis del segle vi, a partir de la presència d'àmfora oriental, del tipus Late Roman (LR) 1, i algun fragment d'una olla de ceràmica comuna grollera.

Al nord del jaciment es localitzen onze retalls de dolis —*dolia defossa*—, agrupats en una zona rectangular de 5,56 m × 4,88 m, uns 27 m², *cella vinaria* nord (CVN a la figura 7), aïllada de qualsevol espai productiu, del tipus *torcularia*. Tampoc s'insinua cap resta de mur que l'encerclés, com el que possiblement hem localitzat a la *cella vinaria* de l'oest del jaciment. Les mides dels retalls per encabir els dolis s'estableixen entre 1 m i 1,40 m de diàmetre. Cal esmentar que en aquest àmbit es va documentar un fons de doli (u. e. 702)

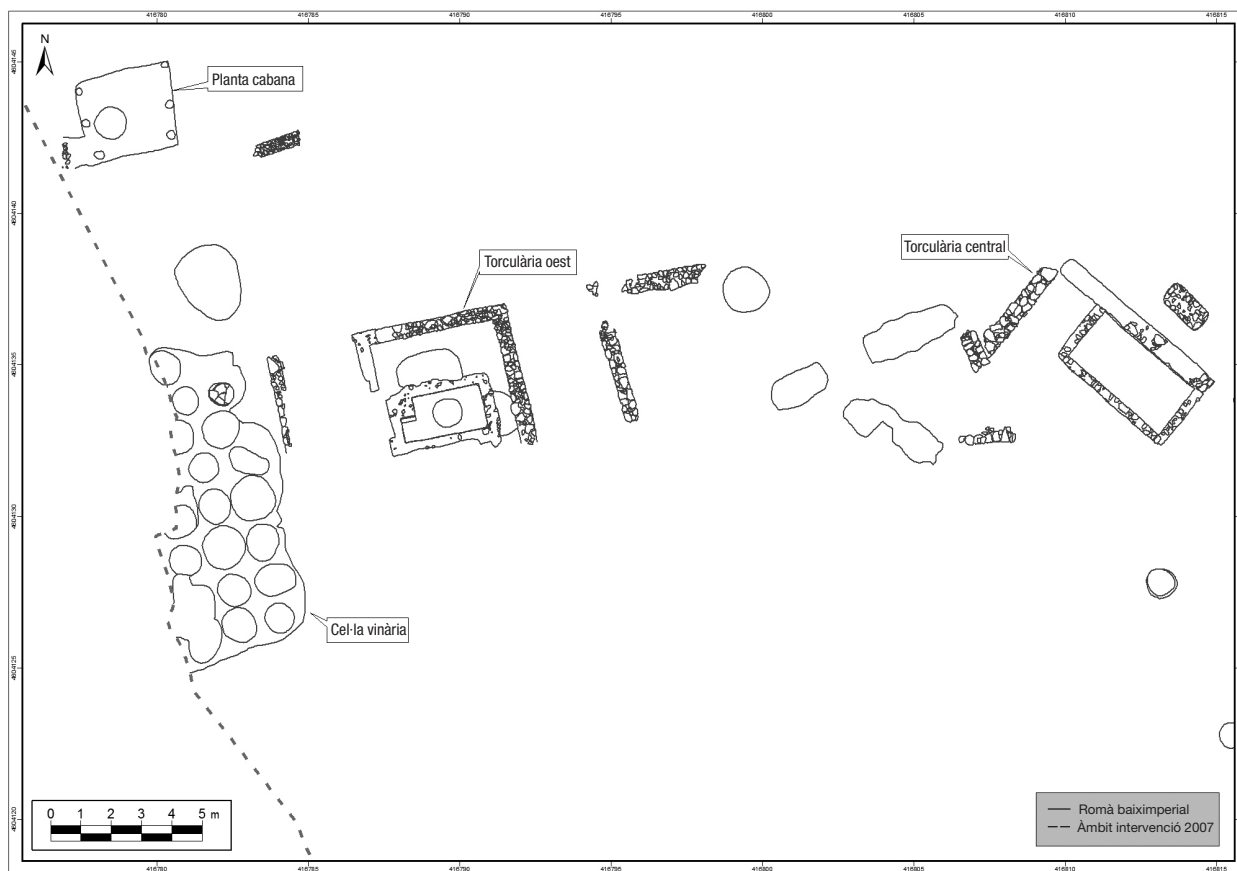

FIGURA 8. Planta del *torcularium* oest i *cella vinaria*, així com fons de cabana. Planimetria: ATICS SL.

i diversos fragments (u. e. 709); la resta van ser extrets abans de la seva amortització.

La datació de l'amortització dels encaixos de dolis degué produir-se entre els segles v i vi, atès que el material ceràmic que estava associat a aquests nivells era format per un repertori d'atuell de tècnica grollera reduïda i una nansa d'àmfora oriental, del tipus LR 1.

A la part central del jaciment es localitza una possible estructura per a la producció de vi. Es tracta d'un seguit de murs i retalls de fonamentació espoliats, que formen una habitació de 55 m² on se situa un gran *lacus*, amb diverses reformes, que ocupa una superfície de 7,5 m². El fons del dipòsit d'*opus signinum* presenta una lleugera depressió còncava al centre. Aquest conjunt d'estructures també podria correspondre a un *torcularium* central (figura 8) lligat a la producció de vi. L'amortització d'aquest àmbit sembla que es produeix entre finals del segle v i el segle vi, per l'atribució cronològica del material ceràmic aparegut en el rebliment del *lacus*. Es van recuperar fragments de vores d'olles de cocció realitzades en ceràmica grollera reduïda de les formes semblants a Oc/Gre/1-2-22-28-48 (Macias, 1999, p. 143-151), una vora de cassola en ceràmica grollera reduïda i una vora de morter en ceràmica grollera reduïda del tipus M/Gre/36 (Macias, 1999, p. 129).

2.2. ESTRUCTURES DE PRODUCCIÓ: FORNS

La presència de quatre forns, situats cronològicament en la fase baiximperial del jaciment, ens podria fer pensar que en aquesta vil·la no només es produïa vi, sinó que a més aquest vi s'envasava en àmfores per ser transportat i comercialitzat. Cal esmentar que en cap cas hem localitzat els enderros d'aquests forns ni els rebutjos del material que de ben segur produïen.

D'aquests forns, dos (forn 1, F1, i forn 3, F3, a la figura 7) es van datar de l'època romana baiximperial i un altre (forn 2, F2, a la figura 7) no es va poder situar cronològicament, ja que no es documentà cap element ceràmic en els estrats d'amortització de l'estructura. Es van prendre diverses mostres per realitzar datacions arqueomagnètiques, però la seva datació és poc precisa, atès que en època romana el camp magnètic variava molt poc. Les conclusions de l'estudi atorguen a l'activitat del forn una cronologia àmplia dins

del món romà, i no es poden individualitzar episodis de combustió entre forns. El F1 es data entre el 244 i el 524 dC; el F2, entre el 119 i el 400 dC, i el F3, entre el 126 i el 373 dC (Beamud, 2008). L'estructura de combustió F1, identificada com a forn metal·lúrgic, estava excavada a l'argila natural, així se n'aprofitaven les característiques refractàries. A la part superior devia haver-hi una coberta que devia estar obrada amb la mateixa argila o altres elements constructius que no s'han conservat. El forn presentava una planta ovalada irregular de 5,80 m de llargària per 1,40 m d'amplada. La part interior presentava una cambra de combustió de dimensions reduïdes —no devia arribar al metre de diàmetre— i un canal de 3,66 m de llargària lleugerament inclinat cap a l'est. En aquest punt hi havia un petit graó que delimitava la part de cocció. L'argila estava molt alterada per l'elevada temperatura a la qual es va arribar durant el funcionament del forn. Aquesta afectació va provocar un canvi de coloració i consistència en el mateix terreny, que s'anà degradant a mesura que s'allunyava de la cambra de combustió. Concretament devia ser una forn amb xemeneia (la canal conservada) el que va accelerar la temperatura de cocció, mitjançant la introducció d'aire a la base del forn. Aquí s'hi devia instal·lar una manxa o bé estava encarada a la banda més ventosa de la zona.³ Entre el material que amortitzava aquest forn es va recollir ceràmica sigil·lada africana D (un peu de morter, de forma Hayes 91), ceràmica grollera reduïda i comuna romana que devien datar l'amortització entre finals de segle iv i inicis del segle vi. Aquesta datació és compatible amb els resultats d'arqueomagnetisme que situaven el darrer ús del forn entre mitjan segle iii i inicis del segle vi.

L'estructura F2 va ser identificada com un forn de producció ceràmica. El forn estava constituït per un retall de grans dimensions al terreny geològic. Presentava una planta rectangular que mesurava 4,50 m de longitud per 3,85 m d'amplada. Com tots els tipus de forns construïts al terreny geològic, s'observava l'argila cremada i molt endurida, fet que l'identificava clarament amb l'estructura. Al cantó nord es van documentar restes

3. Als forns metal·lúrgics d'època antiga la cambra de combustió i de cocció és la mateixa; malauradament hi ha pocs exemples de forns de ferro a Catalunya: arqueològicament, en queden poques traces conservades, ja que no eren gaire sofisticats (Revilla *et al.*, 1997; García Romero, 2003).

FIGURA 9. L'hipocaust. Fotografia: Joan Piera.

d'un pilar construït amb maons d'argila cuita; possiblement hi havia altres pilars d'aquestes característiques que devien tenir la funció de sostenir la graella i la cambra de cocció. La banda nord era la més ben conservada: s'hi van registrar uns 30 cm d'alçària i s'hi observava l'inici de la curvatura de la paret de la cambra de combustió. A les bandes sud i oest l'estructura estava totalment arrasada i només se'n va poder documentar la solera de la cambra de combustió. L'estructura no va poder ser datada pel material arqueològic associat, atès que els rebaixos dels terrenys, deguts a la parcel·lació que hi havia abans de les obres de construcció de l'autovia orbital B-40, i els mateixos treballs de decapatge de la capa vegetal, que es van realitzar a l'inici dels rebaixos, van fer que gairebé no es registrés sediment dins de l'estructura. La ubicació d'aquest forn trenca amb la situació dels altres forns, orientats amb la boca d'entrada cap a l'oest. Aquest fet podria estar relacionat amb la seva situació, molt propera a la zona d'hàbitat central. La datació per arqueomagnetisme és molt laxa: 119-400 dC. La funció del forn sembla la de producció de material constructiu o dolis, per les dimensions de l'estructura.

A l'altra banda del jaciment, al talús que delimitava per l'oest els terrenys de l'excavació de Camps de Can Colomer, es va documentar una altra estructura de combustió, F3. Es tracta d'un forn de

producció ceràmica construït al terreny geològic, retallant l'argila i aprofitant el desnivell de la zona. Presenta totes les parets termoalterades a causa de l'activitat mateixa del forn. Tot i estar seccionat, se'n va poder delimitar la forma. El forn presenta una planta gairebé quadrada, de 2,66 m de llargària per 2,58 m d'amplada, i conserva part de la graella i la cambra de combustió a la banda est.

Dins de la cambra de combustió es van documentar tres nivells d'amortització. L'estrat superior era molt orgànic. Contenia moltes cendres, carbons, ceràmica i material de construcció. Entre el material recuperat cal destacar una gran quantitat de restes de la graella enderrocada; ceràmica grollera reduïda; alguns fragments ceràmics amb engalba interior, amb desgreixant daurat, i un fragment d'àmfora oriental que ens proporcionaria la datació de l'amortització del forn entre finals del segle VI i inicis del segle VII. L'estrat d'amortització següent contenia ceràmica comuna amb la pasta bescuitada i espatulada a l'exterior, datada en època tardana, als segles VI-VII. Finalment, l'estrat d'amortització era una capa molt fina de cendres i carbons. Cal esmentar que la cambra de combustió del forn retallava una sitja d'època romana altimperial. La datació arqueomagnètica del forn, 126-373 dC, en aquest cas, no concorda amb el material d'amortització recuperat de l'interior de l'estructura.

A la part nord-oest del jaciment es localitzà un hipocaust (H1 a la figura 7) que, en un primer moment, es va associar a la *pars urbana* o àrea de residència de la vil·la romana, però que finalment, observant on se situa, ens decantem per relacionar amb la producció ceràmica.

L'estructura documentada estava formada per quatre murs, un paviment d'*opus signinum*, vint-i-un pilastres (*pilae*) de maons dels vint-i-quatre que devia tenir l'hipocaust quan estava en ús i dos nivells d'enderroc. Entre el material que amortitzava l'estructura cal destacar la recuperació de ceràmica comuna romana amb pasta grollera de cocció reduïda, datada a partir de finals del segle v; fragments d'àmfora africana, i àmfora bètica del tipus Beltrán IIB, que ens indicaria que l'estructura va funcionar fins a finals del segle v - inicis del segle vi.

Si bé durant el procés d'excavació ens decantàvem perquè aquesta estructura pogués integrar-se dins d'un conjunt termal, després d'analitzar les altres estructures que es van documentar en aquesta excavació vam considerar l'hipocaust com una estructura lligada a l'asseccament de la producció ceràmica, del F30 del possible forn (u. e. 112 excavat l'any 2011). Una altra opció, que hem descartat, podria relacionar aquest hipocaust amb l'ús d'elements de calefacció per a la producció de vi o d'oli; aquestes estructures estan documentades per diferents agrònoms de l'època romana⁴ però situades en unes latituds més septentrionals i fredes.

2.3. ESTRUCTURES DE PRODUCCIÓ: SITGES I DIPÒSITS

Considerem el sitjar un element més dins la producció de la vil·la, en aquest cas, un espai d'emmagatzematge de l'excedent cerealístic. Durant les dues campanyes d'excavació es van documentar un total de seixanta-cinc sitges datades en època romana baiximperial. La situació espacial de les sitges no sembla incloure una divisió del *fundus* en diferents àrees de producció. Sembla,

4. En la descripció del procés de producció d'oli en època romana, la doctora Yolanda Peña fa un recull d'autors romans que parlen de les característiques de la sala de premsat i on l'agrònom Pal·ladi parla de l'ús d'hipocausts a fi d'optimitzar la producció d'oli i no perdre'n les qualitats (Peña, 2010, p. 39).

però, que es concentren més en el vessant est de la zona excavada, concretament a la part nord dels àmbits construïts amb els murs i dipòsits i lleugerament allunyades de l'espai ocupat pels forns i les àrees de treball datades en èpoques més antigues. Hem distingit tres moments d'amortització de les sitges: segles IV-V, segle v i finals del segle v - inicis del segle vi.

Les tretze sitges amortitzades entre els segles IV i V presenten una morfologia molt similar: totes tenien una planta circular amb un diàmetre força gran (la més gran mesurava 1,70 m i la més petita feia gairebé un metre: 0,90 m) i la fondària en general força minsa: la mitjana era de mig metre, car han estat escapçades pel continu conreu dels camps. El material ceràmic que es va recollir en aquestes estructures i que va permetre datar-les està compost per fragments d'àmfora africana, ceràmica grollera, ceràmica sigil·lada africana D i alguna ceràmica espatulada d'època romana.

Les setze sitges del segon grup foren amortitzades durant el segle v. Les seves característiques físiques eren similars a les del grup anterior. Totes presentaven una planta circular amb unes dimensions força grans (més d'1 m), una secció cilíndrica i poca potència (menys d'1 m). Aquest fet devia implicar l'escapçament de les estructures, possiblement pels treballs de conreu dels camps en èpoques modernes. Només hi havia tres sitges que trencaven aquesta dinàmica: una secció troncocònica, d'1,37 m de fondària; una de secció globular, i una altra de gairebé 2 m de fons, on es van documentar dos nivells de farciment, un d'ells amb una gran quantitat de blocs de pedres. Entre el material arqueològic recollit cal esmentar nombrosos fragments de ceràmica comuna romana; formes de ceràmica comuna africana; dos fragments de ceràmica vidrada en marró, *vitrina pesante*; formes d'olla i cassola en ceràmica grollera reduïda; ceràmica sigil·lada africana D, i ceràmica paleocristiana ataronjada.

Finalment, hi ha un tercer grup de quinze sitges, amortitzades entre finals del segle v i inicis del segle vi. Són estructures molt arrasades i rebaixades pels treballs agrícoles. A la major part només es documenta el fons de l'estructura. Per aquest motiu, les sitges presenten un diàmetre, en planta, força gran (n'hi ha que mesuren entre 1,70 m i 1,86 m) i poca potència en la fondària (hi havia estructures que baixaven només uns 15 cm). Gairebé cap dels retalls no sobrepassava el metre de

fondària, a excepció d'una sitja que tenia una planta circular de 2,02 m de diàmetre i 1,18 m de fondària. El material ceràmic recollit que ens ha permès situar temporalment aquestes estructures és divers, però hi ha un tipus de ceràmica que es va repetint en cadascuna d'elles: la ceràmica grollera de cocció reduïda en formes diverses, entre les quals predominen les olles. A aquesta ceràmica cal afegir-hi àmfors de procedència oriental com els exemplars de LRA 1 i LRA 3, ceràmica comuna africana de cuina, fragments de sigil·lada africana D i ceràmica paleocristiana grisa.

Hi ha un gran grup de vint-i-una sitges que no contien material ceràmic que permetés datar-les; així doncs, la seva adscripció cronològica ve donada per les seves relacions físiques. La morfologia d'aquestes sitges era comuna a totes les que hem descrit anteriorment: totes presentaven una planta circular i gairebé totes tenien la secció de tendència cilíndrica, menys quatre que eren de secció troncocònica. La fondària varia entre els 13 cm i els 26 cm, i només se'n van documentar quatre que mesuren entre 0,90 m i 0,99 m.

Dins d'aquest apartat hem inclòs un breu esment a una sèrie de set dipòsits, alguns dels quals podrien assimilar-se com a *lacus* relacionats amb la producció del vi. Només en tres es van recollir materials ceràmics dins els estrats d'amortització que van permetre la datació d'aquestes estructures entre els segles v i vi. La cronologia va ser realitzada per la recuperació de fragments ceràmics d'àmfora oriental (LR 1) i ceràmiques grolleres reduïdes. La resta es van datar per les relacions estratigràfiques que tenien aquests elements.

Els dipòsits presenten una morfologia molt semblant: són elements quadrangulars a l'interior i lleugerament rectangulars a l'exterior, construïts amb pedres i morter de calç de color blanc amb un acabat interior d'*opus signinum*, que els impermeabilitza. Tots tenen unes mides similars, d'entre 0,6 m² i 1,12 m², excepte un, situat al nord-est, que mesura 3,8 m². La fondària dels dipòsits no s'ha pogut determinar, ja que tots estaven retallats. L'estructura que s'ha conservat millor tenia una potència de mig metre. Dos d'aquests set dipòsits presentaven un fons còncav a mode de cubeta; aquest fet remarca la possibilitat que s'empressin en la producció vinària, atès que aquesta forma devia facilitar les tasques de recollida de les impureses. Podrien formar part de la premsada manual o *calcatória*; és a dir, podrien

ser el lloc on es trepitjava el raïm, que posteriorment es dipositava en altres recipients on se'n realitzava la fermentació. Hi ha molts exemples d'aquest tipus d'estructures, en els diversos jaciments de la mateixa època, que presenten elements productius similars.⁵

2.4. ESTRUCTURES D'HÀBITAT

Les restes de murs que formaven part dels immobles i estances que constituïen la vil·la d'època romana baiximperial de Camps de Can Colomer s'haurien d'identificar amb la *pars rustica*. Es van registrar murs molt senzills, bastits amb pedra i còdols rierencs units en sec. No es van documentar murs amb acabats polits ni restes de morter i, per descomptat, ni rastre d'arrebossats ni de pintura. La contínua remoció dels camps al llarg dels segles podria haver malmès les estructures suntuoses (si és que la vil·la contenia una *pars urbana*) en els camps situats al nord i a l'oest del jaciment, zones que no s'han exhaurit o que han estat molt modificades, des d'un punt de vista orogràfic.

Les migrades restes dels murs documentats són conseqüència dels rebaixos que es van realitzar al llarg dels segles, quan es van definir les terrasses dels antics camps de la masia de Can Colomer i es van instal·lar diferents barraques i estructures per desenvolupar diverses activitats fora del barri de la masia. Per aquest motiu, els murs que vàrem poder registrar no dibuixaven estances tancades que en determinessin l'activitat i funció dins de la vil·la d'època baiximperial. Les estructures es concentren a la part central i sembla que havien tingut continuïtat cap al sud, on precisament es van realitzar els rebaixos esmentats anteriorment. Els murs documentats estaven força malmesos, no-

5. Com a exemples propers al jaciment de Camps de Can Colomer, podem citar els jaciments de Can Bosc de Basea (Terrassa), on es van documentar dos *lacus* vinculats a la sala de premsa datats del segle iv (Morral, 1980); Can Roqueta / Torre Romeu (Sabadell), on es van documentar quatre *lacus* dins un context d'assentament rural datat entre els segles v i vi (Terrats, 2005); Can Gambús 1 (Sabadell), on se'n van registrar dos de datats als segles vi-viii dins un assentament rural (Palomo i Rodríguez, 2004), molt semblant al jaciment de la Bastida (Rubí), on també es va registrar un *lacus*; els Mallols (Cerdanyola del Vallès), on es va trobar un *lacus* datat entre els segles v i vi (Francès, 2007); la Bòbila Bellsolà (Santa Perpètua de Mogoda), i la plaça Major de Castellar del Vallès, on es va documentar un *lacus* del segle vi (Roig i Coll, 2007).

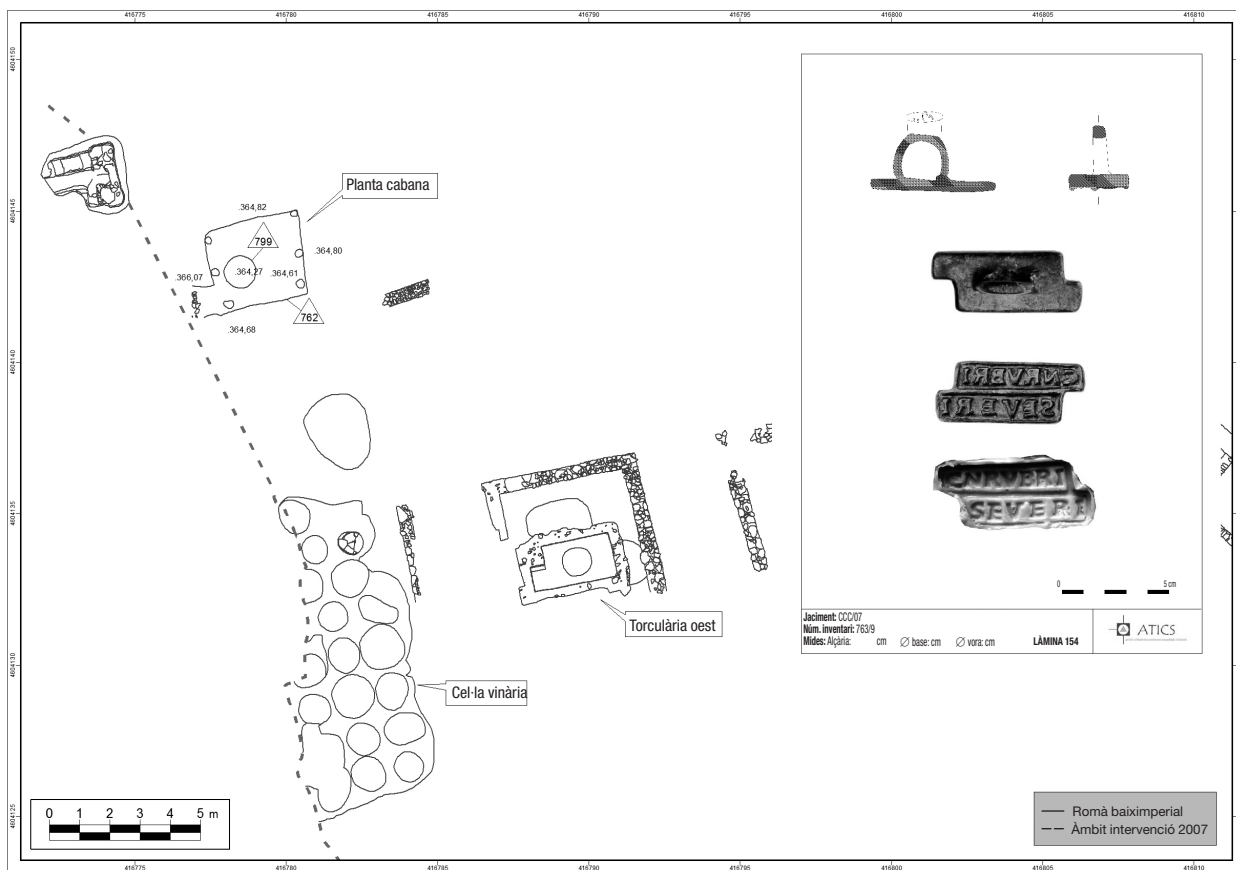

FIGURA 10. Planimetria de la cabana i dibuix del *signaculum*. Elaboració: ATICS SL.

més conservaven una o dues filades i s'adaptaven a les irregularitats del terreny geològic. En la majoria dels casos es tractaria de la fonamentació, amb pedra, d'uns edificis que probablement s'alçaven amb tàpia i coberta vegetal. Aquestes estructures devien anar acompanyades d'altres estructures alçades amb material perible (fusta), de les quals hem documentat alguns forats de pal.

Cal destacar en aquest sentit la identificació d'una estructura, encabida en el retall u. e. 762, que presentava dues línies de forats de pal, en els cantons llargs del retall, nord i sud, que devien sostenir un teulat, probablement de fusta i branques. Aquest àmbit definiria un espai de treball, de 9 m² i obert a l'oest, que devia estar relacionat amb les estructures que formaven part de la *pars rustica* de la vil·la. La cabana es disposa de manera equidistant entre la *cella vinaria* i el *torcularium*, situats a l'oest, i el forn i l'hipocaust, localitzats també a la part nord-occidental del jaciment. Cal fer esment al fet que al nivell de farciment que amortitzava tot el conjunt s'hi van registrar nombrosos objectes destacables, especialment metalls.

En aquesta estructura es va documentar un *signaculum* en bronze amb la inscripció [CN RUBRI] [SEVERI] (Cnaei Rubri Severi), que podria relacionar-se amb el propietari de la vil·la o el llibert encarregat de l'explotació. Alhora, es va recollir una cullera, anelles, braçalets i una cassola d'aram, vidres i ceràmica (nombrosos fragments d'amfora; ceràmica comuna romana i fragments de ceràmica sigil·lada africana D, del tipus Hayes 87A, i morters amb la visera penjada, possiblement de la forma Hayes 91) que ens daten l'amortització de l'estructura vers la fi del segle V i inicis del segle VI.

La interpretació sobre la funció d'aquesta cabana ha de ser tema de discussió, atès que presenta una gran quantitat d'elements que ens poden ajudar a interpretar-la com un habitatge, com ara la forma, el sistema constructiu, les dimensions i, fins i tot, la localització, en l'estrat d'amortització de la cabana, de fauna amb marques de talls del moment en què va ser descarnada i fragments de fauna cremats. Aquest seguit d'elements ens pot portar a identificar aquest retall com les restes d'un habitatge semisoterrat.

D'altra banda, la no presència d'una llar i d'altres forats de pal que completin la construcció, així com la presència del *signaculum*, ens indueix a pensar en aquesta cabana com un element més en el procés productiu de l'assentament baiximperial. En aquest indret es podria marcar el producte manufacturat d'una manera directa sobre algun tipus de material perible del tipus sac, per als cereals, o bots de cuir, per al vi, productes conreats o produïts en la mateixa explotació. És probable que el marcatge es produís de manera indirecta, sobre cera o guix que devia acompanyar, lligat com una etiqueta (*pittaci*), el producte manufacturat en algun tipus de recipient ceràmic, bots o sacs preparats per a l'emmagatzematge o la comercialització.

La presència d'aquest *signaculum*, realitzat en bronze i trobat a l'entorn d'un centre productiu, no és un cas aïllat en les excavacions arqueològiques. Existeix també el cas del *signaculum* de Vallmora (Teià), en plom, documentat dins la *pars rustica* d'aquesta vil·la romana (Martín Oliveras, 2009, p. 209). La datació establerta per a aquest *signaculum* és d'inicis del segle II dC. Sembla que aquest tipus de segells es troben lligats a registres arqueològics de marcada funció productiva —el de Vallmora i el localitzat als Camps de Can Colomer en serien bons exemples— i de l'àmbit comercial —el localitzat en un estrat tardoromà del mercat de *Carthago Nova* (Ramallo, 2006, p. 855-866).

El *signaculum*⁶ de Camps de Can Colomer, produït en bronze, presenta una doble planxa rectangular esglaonada;⁷ a la cartel·la hi figura la inscripció en genitiu [CN RUBRI] [SEVERI], que podria interpretar-se com la del propietari d'allò que és signat amb aquest segell, en aquest cas un llibert, *Cnaeus Rubrius Severus*, que signa amb el *tria nomina*. Les lletres són regulars, ben diferenciades i en perfecte estat de conservació,

6. Per fer una aproximació i aprofundir més en els *signacula*, vegeu les actes del congrés internacional sobre *Instrumenta Inscripta V. Signacula ex aere*, celebrat a Verona l'any 2012 (Buonopane i Braitto, 2014).

7. El segell mesura 6,5 cm de llargària per 2,5 cm d'amplada, amb un gruix de 6 mm. Presenta dues cartel·les rectangulars d'1 cm d'amplada i 5,5 cm de llargària. El diàmetre de l'anell, circular, és de 1,5 cm i té un gruix de 2 mm. A l'exterior l'anell va adquirint una forma rectangular on se solda amb la placa d'inscripció. La inscripció està en dos rengles esglaonats, esbiaixats en 1 cm. Les lletres estan en relleu i en sentit invers a la lectura, mesuren 8 mm i presenten una separació entre rengles d'1 mm.

gravades en sentit invers. No sembla que hagin estat exposades a un gran desgast per un ús continu o per l'ús sobre superfícies abrasives. Per aquesta raó pensem que el marcatge es realitzava sobre alguna superfície tova, ja fos de manera directa, amb pigments, sobre bots o sacs, o de manera indirecta, sobre cera o guix, a mode d'etiquetatge.

L'anell presenta, a la part superior, una inscripció il·legible que en alguns casos correspon a les inicials del personatge que figura a la planxa (Castellano *et al.*, 1999, p. 59-95). A la part superior de l'anell s'insinua una [S] que podria ser l'abreviatura de *Severus*. Costa de llegir, potser pel desgast que presenta l'anell, la resta d'inicials.

2.5. NECRÒPOLIS

Al sud-est del jaciment, a redós d'uns murs associats amb la part d'hàbitat de la vil·la baiximperial, s'excavaren un seguit de tombes que configuren la necròpolis de l'assentament. Les tombes documentades es poden classificar en quatre tipus: les tombes de tègules a doble vessat, les tombes de fossa simple, una amb àmfora i dues tombes amb *formae* de pedres i morter de calç. Es van excavar un total de trenta-dues tombes corresponents a aquesta necròpolis. La major part dels finats estaven dipositats individualment en tombes de tègules de doble vessant, tot i que n'hi ha tres on hi havia més d'un esquelet.

El nivell d'arrasament del jaciment, en el seu vessant sud, ens permet reflexionar sobre una prolongació de la necròpolis o la possibilitat que existís un altre indret on la població que habitava aquesta vil·la enterrés els seus morts. La posició dels morts en les tombes presentava la típica orientació oest-est, i, omplint els espais entre les tombes i les estructures muràries, en trobàvem d'orientats nord-sud. La major part dels difunts estaven en la posició de decúbit supí.

Es van poder identificar (Armentano, 2008) trenta-dos individus adults (entre vint-i-un i quaranta anys); dotze van ser determinats com a homes, vuit com a dones i dotze no es van poder identificar. Del grup de subadults hi ha dos individus joves, dos infants de més de tres anys, dos infants per sota dels tres anys, un nounat i un individu fetal. L'estudi antropològic evidencia que l'esperança de vida del grup era d'entre vint i trenta anys, amb una elevada mortalitat infantil

(abans dels cinc anys). Cal destacar que no s'hi va identificar cap dona més gran de quaranta-cinc anys; per contra, hi havia dos individus masculins d'entre cinquanta i seixanta anys.

Morfològicament els difunts no presenten cap mena de diferència per sexes, cosa que indicaria que les tasques que desenvolupaven no estaven diferenciades per gèneres i que els finats estudiats pertanyien, probablement, a la mateixa classe social. Els individus presenten unes diferències entre les extremitats superiors dretes i esquerres, produïdes pel desenvolupament de treballs manuals, però, paradoxalment, no s'han observat aplanaments en els húmer, fet que reforça la tesi del desenvolupament dels grups musculars inserits en aquest os a causa del rigorós treball repetitiu. Tampoc s'ha detectat cap desenvolupament dels tendons i dels grups marcadors en els fèmurs, fet que indicaria el poc desenvolupament muscular en les extremitats inferiors. Les patologies identificades són, bàsicament, malalties del tipus osteodegeneratives; és a dir, les malalties que patien els individus inhumats eren produïdes per la pràctica excessiva o repetitiva d'una activitat física.

En l'aspecte espacial s'ha observat que la reutilització de tombes només es dona en les de tègules a doble vessant. Hi ha un enterrament múltiple en una tomba de fossa simple, però no es tracta d'un mort que reutilitza el contenidor d'un altre sebollit, sinó d'un enterrament simultani de tres individus, un adult i dos infants. Aquestes tombes devien estar situades al costat de les edificacions productives i el fet que es reutilitzessin devia implicar la delimitació i identificació de l'espai funerari per part de la població viva. No s'ha detectat un espai tancat o apartat de la necròpolis; pensem que la poca importància social dels finats feia que no s'hi destinés un indret específic sinó que es reservés una zona de l'àrea no productiva per situar-hi la necròpolis.

La datació de les tombes s'ha efectuat sovint a partir de la seva tipologia i la relació estratigràfica, ja que no es va documentar cap aixovar associat a cap enterrament. De les trenta-dues unitats funeràries d'època romana, només en set es va recollir ceràmica que formava part del farciment de les tombes. A les tombes en fossa simple o tègules de doble vessant (UF 7, UF 8, UF 9 i UF 33) es va recollir ceràmica que ens va datar les tombes als segles v-vi.

Mereix una menció a part l'UF 25, corresponent a un enterrament primari, en tomba de teules de doble vessant, d'un individu adult articulat en decúbit supí, amb els braços semiflexionats i les mans sobre el ventre, orientat nord-sud, amb el cap al nord i la cara mirant cap a l'est. Les restes òssies articulades corresponen a un individu de sexe femení, d'una edat entre els trenta-cinc i els quaranta-cinc anys i amb una alçada d'1,528 m. L'analítica del carboni 14 de l'individu ens ha proporcionat una datació calibrada 426-577 dC (95,4 % a 2σ) (Mestres, 2016) i una datació calibrada 432-490 dC (45,9 % a 1σ) i calibrada 531-559 dC (22,4 % a 1σ). Situem l'enterrament entre finals del segle v i inicis del segle vi.

3. VALORACIÓ DE LES RESTES. CONCLUSIONS

Les restes arqueològiques de la fase baiximperial del jaciment de Camps de Can Colomer ens han permès confirmar, de manera clara, que ens trobem davant de la *pars rustica* d'una vil·la que es dedicava a la producció i l'emmagatzematge de vi, a la producció de terrissa no recipient i a la producció i acumulació cerealística. També hem pogut establir una àrea de necròpolis i, d'una manera parcial, una àrea d'hàbitat de la qual s'insinuen algunes traces.

La remoció contínua d'aquests camps, tant per al cultiu de cereals i vinya com per a l'establiment d'un parell de bòbiles, construïdes al principi del segle xx, ha provocat un alt nivell d'arrasament en les estructures excavades. Solament les edificacions semisoterrades i soterrades han sobreviscut a la intensa activitat humana practicada sobre les restes. És interessant comprovar no només que la producció de vi i cereals s'ha mantingut constant en aquest indret, sinó també que l'activitat terrissaire es documenta des de la fase altimperial del jaciment fins als nostres dies.

Les estructures localitzades al centre i l'oest del jaciment s'han identificat com a sales de premsat, de transformació del raïm i d'emmagatzematge del vi. Els dos grans dipòsits devien estar vinculats directament a sengles àrees de treball, on també es devia realitzar una primera fermentació del vi. El líquid resultant es traslladava a una *cella vinaria*, situada a prop de la premsa, i d'aquesta manera se centralitzava el producte resultant de la

manufatura agrícola. Dins els *dolia defossa* s'efectuava la fermentació tumultuosa del most, que madurava en aquests recipients i esperava a ser consumit o distribuït.

Cal destacar la documentació d'una *lapis pedicinorum* o pedra per encaixar els albors d'una premsa dins els nivells d'amortització d'una sitja datada vers els segles VI-VII. Creiem que aquesta peça formava part de l'estructura d'alguna de les dues premses documentades.

Un cop el raïm era trepitjat o premsat, el producte resultant (most) es deixava uns set o vuit dies en els *lacus* perquè es produís la primera fermentació (fermentació tumultuosa); després el líquid s'havia de traslladar a uns nous contenidors, que devien ser en una sala annexa (*cella vinaria*) amb dolis. Aquesta segona fermentació s'havia de mantenir a una temperatura estable per evitar que el vi es fes malbé. En zones de la Mediterrània aquesta segona fermentació es realitzava en dolis semisoterrats a fi de dissipar el contrast tèrmic. A Catalunya aquests llocs de magatzem es documenten en habitacions semicobertes⁸ o a l'aire lliure, com seria el cas de Camps de Can Colomer.⁹ Els *dolia defossa* localitzats presenten dimensions anàlogues a les d'altres jaciments amb un terç de la seva alçària enterrada, que insinua una alçària total d'entre 1 m i 1,5 m, amb una capacitat per a cada doli d'uns 900 l (Huertas *et al.*, 2017, p. 252).

La capacitat de producció de la *cella vinaria* oest, tenint en compte que està seccionada i que podria contenir més dolis, devia ser de 17.100 l. Un clar paral·lel quant a la cronologia d'amortització de la *cella vinaria* oest, vers el segle V, el trobem en l'amortització de la *cella* de la vil·la romana de Sant Andreu Comtal de Barcelona, també anomenada vil·la de la Sagrera (Huertas *et al.*, 2017, p. 252), que presenta un espai de producció d'uns 65.000 l i que va ser amortitzada abans de la fi del segle V. En el cas de la vil·la de Camps de Can Colomer proposem una datació entre finals del segle V i inicis del segle VI, atès que l'espai de premsa, situat a redós de la *cella*, s'amortitza en aquest moment.

La *cella vinaria* situada al nord del jaciment presenta un espai més reduït: onze *dolia defossa*, amortitzats entre finals del segle V i inicis del se-

gle VI, amb unes dimensions similars a les exposades abans, que implicarien una capacitat de producció de 9.900 l.

Una altra activitat industrial que s'ha documentat al jaciment està associada a la fabricació de terrissa, amb la identificació de quatre forns (un dels quals va poder ser identificat però no excavat). Aquests forns presentaven unes característiques diferents dels de la fase anterior. Si al període altimperial hi havia tres forns de petites dimensions alineats dins d'una àrea de treball, en aquesta fase es van documentar quatre forns dispersos pel jaciment i amb uns trets morfològics diferenciats. Un gran forn de planta rectangular de doble corredor,¹⁰ en el qual es podrien haver produït recipients grans o bé materials necessaris per a la construcció i per al manteniment de la vil·la; un segon forn emprat per a produccions ceràmiques, i un darrer que ha estat interpretat com un forn dedicat a la metal·lúrgia, on és possible que es realitzessin treballs de forja vinculats a l'agricultura i a la creació i reparació d'útils quotidians de la mateixa vil·la que no necessitarien personal especialitzat (Revilla *et al.*, 1997).

Sembla que tots aquests forns estaven més relacionats amb l'abastiment d'una sèrie de productes útils per a la vida i producció de la vil·la que no amb una intensa fabricació de caràcter industrial. No queda clara la possibilitat que la producció vinària baiximperial de la vil·la fos envasada en algun tipus d'atuell ceràmic, fabricat en aquests forns, per a llur transport i comercialització.

La presència de material relacionat amb la producció i el comerç del vi no només és present en la fase baiximperial, sinó que en la fase altimperial tenim algun testimoni de la possible producció o consum d'aquest producte. El material moble inhumat durant l'excavació per a la fase entre els segles I i II dC ens mostra una bona quantitat d'àmfores vinàries del tipus Dressel 2-4, relacionades amb la comercialització i el consum del vi, que són del tot normals en els dipòsits d'aquesta època. Entre els envasos amfòrics amb segell tenim un únic exemplar de Dressel 2-4 tarraconense amb la marca TI (?).

En aquest mateix sentit, mereix una menció a part el calze localitzat dins el farciment, datat a inicis del segle II dC, d'un retall quadrangular

8. Als jaciments del Morè (Sant Pol de Mar) i dels Tolegassos (Vilademant) (Peña, 2010).

9. Can Feu (Sant Quirze del Vallès) (Peña, 2010).

10. Del tipus II/c. (Cuomo di Caprio, 1971-1972).

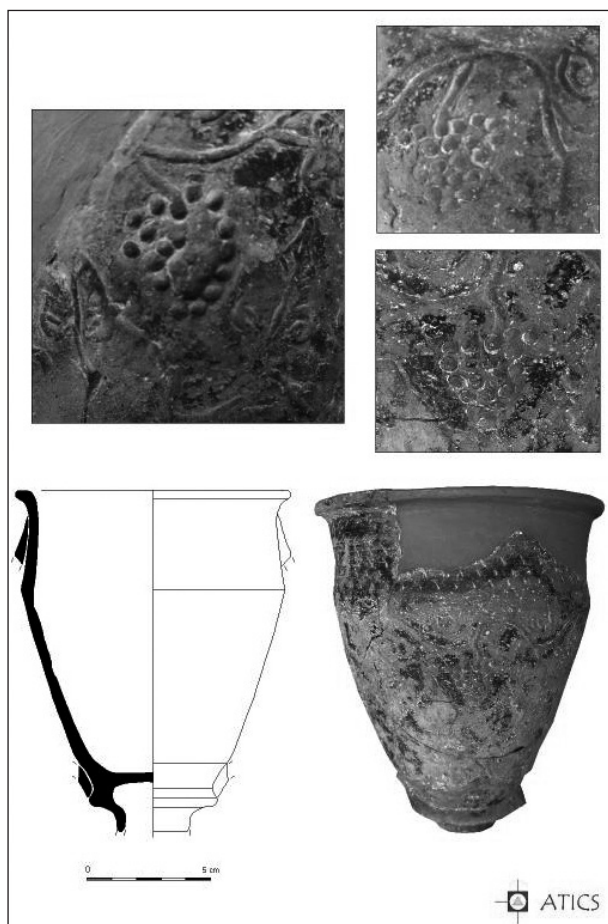

FIGURA 11. Dibuix i decoració de gotims de raïm, fulles de vinya i sarments del calze. Elaboració: ATICS SL.

d'1,40 m × 1,30 m i 0,50 m de profunditat amb el fons pla. La peça presenta un perfil globular, de 12 cm d'alt, amb el llavi arrodonit lleugerament penjant. S'insinuen dos arrencaments de dues nanses oposades (de les quals no ens resta cap testimoni), possiblement ornamentals, que devien servir per subjectar l'objecte amb la mà. La peça està elaborada a torn amb la pasta depurada, de color gris a causa de la cocció reduïda. El cos presenta una decoració a motlle profusa, amb fulles de vinya, gotims de raïm i sarments, mentre que sota el llavi, fins a la carena on arrenca el cos globular, es veuen unes senzilles línies a rodeta. Tot i el desgast sofert, encara conserva part de l'engalba, de color gris, que havia de cobrir tota la peça. A falta d'un estudi formal i funcional més clar, presentem aquest objecte, en aquest article, atesa la decoració amb motius relatius al cultiu del raïm. Aquest calze podria ben ser un objecte preuat; no n'hem localitzat paral·lels clars ni en la

forma ni en la decoració, que ens vincula el cultiu de la vinya, la producció vinària i el consum del vi, ja des d'època altimperial, amb el que en època baiximperial es produirà d'una manera més clara en el mateix jaciment.

L'espai del jaciment dedicat a habitatge no ha estat del tot identificat. Ens resten alguns murs i una cabana a l'entorn de les premses, però en cap cas hem identificat fogars, nivells d'ús o restes de paviments que ens ajudin a situar l'indret d'hàbitat. Aquesta absència podria ser deguda al notable arrasament del jaciment o al fet que les estructures d'hàbitat es localitzaven en un indret que no ha pogut ser identificat ni excavat. Tampoc hem localitzat la *pars urbana* de la vil·la, un fet que se'n ha revelat com una constant des de la fase altimperial.

Cal destacar la identificació d'una cabana a partir d'un retall rectangular associat a sis forats de pal, on es devien encaixar els suports d'una coberta que devia donar entitat a l'estructura. Dins d'aquesta no es va poder registrar cap estructura de combustió, ni de conservació, ni es va poder veure cap element que dividís l'espai o que mostrés quina mena d'activitat s'hi desenvolupava. Entre el material arqueològic que es va recuperar dins del sediment que l'amortitzava cal destacar la presència de nombrosos elements metàl·lics i un segell de bronze, *signaculum*,¹¹ el qual es podria atribuir al propietari de la vil·la i que devia tenir la funció de marcar embalums personals o productes manufacturats. Així, *Cnaeus Rubrius Severus* podria haver estat, en algun moment, el propietari de la vil·la de Camps de Can Colomer o un llibert que estigués al càrrec de l'etiquetatge de la producció que s'hi emmagatzemava.

La presència del *signaculum*, dins el rebliment d'amortització de la cabana situada a prop d'una de les premses, ens indueix a pensar que el vi a comercialitzar podria haver estat emmagatzemat i transportat en botes de cuir. I no es pot descartar que amb aquest segell es poguessin marcar altres tipus de productes carregats amb sacs, com ara cereals i llegums.

11. El *signaculum* porta la inscripció [CN RUBRI SEVERI]. El personatge de *Cnaeus Rubrius Severus* és desconegut a *Barcino* i la *gens Rubria* no està documentada a Catalunya però sí que se'n té coneixement a València i a Sagunt, segons ens han avançat Diana Gorostidi i Isabel Rodà en l'estudi que s'està realitzant.

La presència d'aquest element singular dins una estratigrafia tan tardana, finals del segle v - inicis del segle vi, no és estranya, atès el clar precedent localitzat en un barri comercial bizantí de *Carthago Nova*, en un nivell estratigràfic datat entre finals del segle vi i inicis del segle vii. El documentat a Cartagena és un material residual abocat conjuntament amb material molt més modern. Entenem que el *signaculum* localitzat a Camps de Can Colomer també podria tenir una datació molt anterior; en la majoria dels casos aquests objectes s'han datat en època altimperial, però podia ser que encara fossin útils per marcar embalums amb un cert prestigi en època baiximperial. Tanmateix sorgeixen algunes preguntes al respecte, a les quals l'arqueologia, per ara, no pot respondre. Es tracta d'un *signaculum* d'època altimperial que identifica un propietari, o un llibert, que encara manté la seva propietat i producció a inicis del segle vi? Podria tractar-se de la reutilització d'un *signaculum*, altimperial, per marcar productes manufacturats en el baix imperi emprant una marca coneguda de prestigi?

La important producció cerealística, testimoniada per seixanta-cinc sitges, forma part de la riquesa del *fundus*. No es pot descartar que l'excedent de cereal produït en els camps de cultiu de la propietat fos empaquetat per a llur comercialització, emprant per al marcatge el *signaculum*. En aquest punt prenen rellevància els resultats de les anàlitzes sobre les restes palinològiques realitzades en diverses estructures (una sitja, un doli, un *lacus* i la cabana) de la fase baiximperial del jaciment (Yll, 2008). A partir de les mostres es detecta una forta influència antròpica sobre el paisatge durant tots els moments, ateses les poques restes documentades. Els percentatges de pi tenen una sobrerrepresentació important a totes les anàlisis pol·líniques, per la qual cosa hem d'interpretar un paisatge força desforestat per a la fase baiximperial, amb molts espais oberts, on dominen els prats i només queden, a més de bosquets de pins, algunes alzines o coscolls com a testimoni de la vegetació natural. De tota manera, aquesta influència humana sobre el paisatge no es veu reflectida per la presència de tàxons que puguin representar l'existència de conreus de plantes o d'arbres propers, a excepció dels elevats percentatges de lleguminoses, a la mostra realitzada en les terres que amortitzaven un dels dolis. L'obertura del paisatge i l'eliminació d'una part

important de la cobertura vegetal està lligada molt probablement a la ramaderia, però no es pot excloure l'existència de conreus més allunyats del jaciment que puguin justificar aquesta desforestació visible a les mostres estudiades.

La fase de màxima esplendor de la vil·la es materialitza en un moment indeterminat entre els segles iv i v, i és amortitzada entre finals del segle v i inicis del segle vi. Aquest auge comença a ser una constant en la fase baiximperial documentada en diversos jaciments rurals vallesans i a l'entorn de la ciutat de *Barcino*.¹² Cal recordar que a mitjan segle v s'estableix el bisbat d'*Egara*, situat a poc més d'un quilòmetre del jaciment, que es mantindrà durant tot el que resta de baix imperi i durant l'antiguitat tardana, fins que desaparegui amb l'arribada del contingent arabobereber. La seu d'*Egara*, molt propera a la de *Barcino*, devia generar per força un seguit de canvis en l'organització del territori.¹³ Aquesta nova situació podria traduir-se en aquest canvi d'orientació de la vil·la, quan s'observa que la producció de vi comença a estar vinculada a centres religiosos cristians, com s'ha documentat a Barcelona i a Tarragona.¹⁴ No queda clar que aquesta sigui la vinculació entre el jaciment de Camps de Can Colomer i la seu d'*Egara*, atès que aquest bisbat, tot i tenir importància,¹⁵ es localitza a menys de trenta quilòmetres de *Barcino*, seu de les elits locals, com ho testimonien les *domus* excavades d'aquest període, i nucli de vital importància dins les rutes comercials de la Mediterrània.

Tanmateix, la més que notable transformació de la ciutat de *Barcino* durant el baix imperi ha estat més que testimoniada, no només amb la

12. Per citar alguns exemples propers al jaciment de Camps de Can Colomer: Can Bosc de Basea (Terrassa), l'Aiguacuit (Terrassa), Can Roqueta / Torre Romeu (Sabadell), Can Gambús 1 (Sabadell), la Bastida (Rubí), els Mallols (Cerdanyola del Vallès) i la Bòbila Bellsolà (Santa Perpètua de Mogoda). A l'entorn de *Barcino*: Vallmora (Teià) i la vil·la de Sant Andreu Comtal (Barcelona).

13. L'any 450 el bisbe de Barcelona designa *Egara* com a nova seu episcopal i com a nou organitzador del territori.

14. Al jaciment de la plaça del Rei de Barcelona, on es va documentar una *cella vinaria* dins d'una *domus*, que a partir del segle iv és cedida al bisbat de Barcelona, el qual controla la producció de vi. A Tarragona coneixem el jaciment de la Vil·la del Parc Central, on s'observa aquest procés de concentració de terres per part de l'Església al llarg del segle v (Peña, 2010).

15. L'any 615 se celebra el Concili d'*Egara*, que congrega catorze bisbes de la *Tarraconensis*, quan Sisebut és rei dels visigots.

confirmació de la datació a finals del segle III i inicis del segle IV de la nova muralla,¹⁶ sinó que l'interior de la ciutat pateix, a la vegada, una sèrie de modificacions que aportaran importants transformacions en les *domus* de la ciutat, com les produïdes a la *domus* del carrer del Bisbe Caçador i a la del carrer de Sant Honorat. Aquestes reformes a l'interior de la ciutat aporten a les *domus* ampliacions i construccions sumptuoses que ens palesen l'auge d'unes elits que tenen les seves propietats i centres productors a l'entorn immediat de *Barcino* i, evidentment, al Vallès.

16. Vegeu la tesi doctoral del doctor Alessandro Ravotto, llegida el març de 2017.

Les *domus* de *Barcino* són habitades per famílies benestants fins a inicis i mitjans del segle VI, moment en què alguns d'aquests grans habitatges són transformats en edificis de multipropietat, fenomen que també ha estat constatat a les dues *domus* abans esmentades. Resulta estimulante constatar que al camp, als *fundus* dels *domines*, es produeix una transformació anàloga. És evident que la relació entre *civitas* i *villa* és indestriable des del mateix moment en què es funden les ciutats romanes i fins al col·lapse de l'Imperi romà a Occident. Creiem que aquesta relació no acaba amb la desaparició del poder imperial, sinó que es transforma, a cavall dels segles V-VI, amb uns altres actors: els bisbes i el *comes civitates* del regne visigot.

BIBLIOGRAFIA

- AGUELO, J. (1992). «Una aproximació als estudis sobre Sant Cugat del Vallès. Prehistòria i Antiguitat». *Gausac* [Sant Cugat del Vallès], núm. 1, p. 17-19.
- (1996). «Ibers, romans, visigots i musulmans a l'extrem sud-occidental del Vallès». *Gausac* [Sant Cugat del Vallès], núm. 9, p. 29-49.
- AGUELO, J.; CARRERAS, C.; HUERTAS, J. (2006). «L'ocupació altimperial del solar del mercat de Santa Caterina. Un possible centre productor ceràmic». *Quarhis* [Barcelona], núm. 2, p. 60-73.
- AGUELO, J.; HUERTAS, J.; PUIG, F. (2005). «Santa Caterina de Barcelona: assaig d'ocupació i evolució». *Quarhis* [Barcelona], núm. 1, p. 12-43.
- AGUELO, J.; SINNER, A. G.; VELASCO, C. (2008). «La villa de Can Picanyol (Sant Cugat del Vallès, Vallès Occidental)». A: *Actes del simposi «Les vil·les romanes a la Tarraconense: implantació, evolució i transformació. Estat actual de la investigació del món rural en època romana»*. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya, 2008, p. 133-138.
- AGUILAR, C. (2005). «Denominació d'origen *Lauronensis*. El vi del Vallès en època romana». *Lauro* [Granollers], núm. 29, p. 5-12.
- AGUILERA, A. (1998). «Anàlisi multivariable: una nova via para la caracterització ceràmica». *Pyrenae* [Barcelona], vol. 29, p. 117-134.
- ALMIRALL, J. (1975). «Sobre un forn ibero-romà a Castellterçol». *Informació Arqueològica* [Barcelona], núm. 18, p. 166-169.
- ÁLVAREZ, M. B. (2007). *Memòria de la intervenció arqueològica a Sant Pau de Riu-Sec*. [Inèdit]
- ÁLVAREZ, M. C.; CARRERAS, C. (1996). «Les antefixes romanes del Vallès». *Arraona: Revista d'Història* [Sabadell], núm. 19, p. 9-24.
- AMAR, G.; LIU, B. (1984). «Les estampilles sur amphores du golfe de Fos». *Archaeonautica* [París], núm. 4, p. 145-211.
- ANTEAS (1995). *Anse de Montfort, Narbonne, Aude. Rapport du sondage*. Narbona: Association Narbonnaise de Travaux et d'Études Archéologiques Subaquatiques, p. 18-27.
- ANTEQUERA, F.; FERRER, C. (2004). *Memòria de la intervenció arqueològica al jaciment de Torrebónica (Terrassa, Vallès Occidental). Gener-maig 2002. Febrer 2003*. [Inèdit]
- ANTEQUERA, F.; RIGO, A.; PADRÓS, P.; VÁZQUEZ, D. (2010). «El suburbium occidental de Baetulo». A: *Las áreas suburbanas en la ciudad histórica: Topografía, usos, función*. Còrdova, p. 173-210.
- ANTEQUERA, F.; VÁZQUEZ, D.; RIGO, A. (2011). «Desenvolupament urbà i industrial extramurs de Baetulo: ocupació republicana, centre productor amfòric i necròpolis altimperials». *Tribuna d'Arqueologia 2009-2010* [Barcelona], p. 265-294.
- AQUILUÉ, X.; PARDO, J. (1990). «La vil·la romana de Can Martí (Samalús, Vallès Oriental)». *Cypsela* [Girona], núm. VIII, p. 87-100.
- ARANEGUI, C. (2002). «Las ánforas de la marca ΜΑΓΩΝ». A: *Vivre, produire et échanger: Reflets méditerranéens: Mélanges offerts à Bernard Liou*. Montagnac: Monique Mergoïl, p. 409-416.
- ARMENTANO, N. (2008). *Estudis antropològics: Necròpolis de camps de Can Colomer*. [Inèdit]
- ARNAUD, P. (2005). *Les routes de la navigation antique: Itinéraires en Méditerranée*. París: Errance.
- ARRAYÁS, I. (2005). *Morfología histórica del territorio de Tarraco (ss. III - I aC)*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- (2007). «Al voltant de la romanització del nord-est de la península Ibèrica. Reflexions sobre l'organització territorial i els fluxos comercials». *Pyrenae* [Barcelona], vol. 38, núm. 2, p. 42-72.
- ARRAYÁS, I.; CORTADELLA, J.; ÑACO, T.; OLESTI, O.; PRIETO, A. (2001). «Civitas y urbs en el nordeste hispánico: algunas reflexiones». A: *Actas del I Congreso Internacional de Historia Antigua: «La Península Ibérica hace 2.000 años»*. Valladolid: Universidad de Valladolid, p. 311-317.
- ARRIZABALAGA, A.; PARDO, J.; SADURNÍ, J. (1984). *Els orígens de Granollers i del Vallès Oriental*. Granollers: Caixa d'Estalvis de Catalunya.
- ARTIGUES, P. L.; BLASCO, M.; RIU-BARRERA, E.; SARDÀ, M. (1997). «Les excavacions al monestir de Sant Cugat del Vallès (1993-1994)». *Tribuna d'Arqueologia 1995-1996* [Barcelona], p. 99-120.

- ARTIGUES, P. L.; BLASCO, M.; RIU-BARRERA, E.; SARDÀ, M. (2005). «Les excavacions arqueològiques al monestir de Sant Cugat del Vallès o d'Octavià (1993-1994). La fortalesa romana, la basílica i la implantació del monestir». *Gausac* [Sant Cugat del Vallès], núm. 10, p. 15-76.
- ARTIGUES, P. L.; BRAVO, P.; HINOJO, E. (2007). «Excavacions arqueològiques a Can Gambús 2, Sabadell (Vallès Occidental)». *Tribuna d'Arqueologia 2006-2007* [Barcelona], p. 111-140.
- ARTIGUES, P. L.; RIGO, A. (2002). *Castellarnau (Sabadell). Evolució d'un nucli rural del segle I aC al VI dC*. Sabadell: Museu d'Història de Sabadell. (Quaderns d'Arqueologia de Sabadell; 2).
- ASENSIO, D.; BELARTE, C.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. (1998). «Paisatges ibèrics. Tipus d'assentaments i formes d'ocupació del territori a la costa central de Catalunya durant el període ibèric ple». *Saguntum: Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* [València], vol. 1: *Los iberos, príncipes de Occidentales. Las estructuras de poder en la sociedad ibérica*, p. 373-385.
- ASENSIO, D.; FRANCÈS, J.; FERRER, C.; GUÀRDIA, M.; SALA, Ò. (2000-2001). «Resultats de la campanya de 1998/1999 i estat de la qüestió sobre el nucli laietà del Turó de Ca n'Olivé (Cerdanyola, Vallès Occidental)». *Pyrenae* [Barcelona], núm. 31-32, p. 163-199.
- (2001). «Formes d'ocupació del territori i estructuració econòmica al sud de la Laietània». A: *Territori polític i territori rural durant l'edat del ferro a la Mediterrània occidental: Actes de la taula rodona celebrada a Ullastret*. Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya. (Monografies d'Ullastret; 2), p. 227-251.
- ASTRUC, M. (1951). «La necròpolis de Villaricos». *Informes y Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades* [Madrid], núm. 25.
- AULADELL, J. (1992). «Notes preliminars sobre la vil·la de Can Boada Vell (Palau de Plegamans, Vallès Occidental)». *Limes*, núm. 2, p. 76-81.
- (1995). «Uns primers colons romans a Boada Vell». *Quatrempins: Quaderns de Cultura* [Palau-Solità i Plegamans], núm. 9, p. 13-17.
- BACARIA, A.; PARDO, J. (1993). «Can Terrés, la Garriga». A: CATALUNYA. SERVEI D'ARQUEOLOGIA. *Època romana, antiguitat tardana: Anuari d'intervencions arqueològiques 1982-1989: Campanyes 1982-1989*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, p. 284-285.
- BALIL, A. (1953). «La fecha de los vasos de Vicarel·lo». *Archivo Español de Arqueología*, núm. XXVI, p. 187-189.
- BALLART, J.; VILLANUEVA, J. (1984). *Resum de la història de Caldes de Montbui*. 2a ed. Caldes de Montbui: Ajuntament de Caldes de Montbui.
- BARRASSETAS, E. (1993). «Camí de la serra de Can Valls, Palau de Plegamans». A: CATALUNYA. SERVEI D'ARQUEOLOGIA. *Època romana, antiguitat tardana: Anuari d'intervencions arqueològiques 1982-1989: Campanyes 1982-1989*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, p. 281.
- (1994). «Les restes d'època romana i de l'antiguitat tardana del jaciment de la Bòbila Madurell». *Arraona: Revista d'Història* [Sabadell], núm. 15, p. 63-70.
- (1996). *Memòria de la intervenció arqueològica a la plaça de l'Església i carrers d'Asensi Vega, de Barcelona i de Sant Pere (Caldes de Montbui, Vallès Oriental)*. Febrer, març i maig de 1995. [Inèdit]
- BARRASSETAS, E.; CARBONELL, E.; MARTÍNEZ, J. (1993). «El jaciment romà del Poble Sec de Sant Quirze del Vallès. Vallès Occidental». *Tribuna d'Arqueologia 1991-1992* [Barcelona], p. 103-109.
- BARRASSETAS, E.; MARTÍN, A.; PALET, J. M. (1992). «Les ocupacions d'època romana i medieval de l'Aiguacuit. Excavacions 1989-1990». *Tribuna d'Arqueologia 1990-1991* [Barcelona], p. 116-122.
- (1993). «L'Aiguacuit, Terrassa». A: CATALUNYA. SERVEI D'ARQUEOLOGIA. *Època romana, antiguitat tardana: Anuari d'intervencions arqueològiques 1982-1989: Campanyes 1982-1989*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, p. 270.
- (1994). *La vil·la romana de l'Aiguacuit (Terrassa, Vallès Occidental)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- BARRASSETAS, E.; MONLEÓN, A. (1994). *Memòria de la intervenció arqueològica al jaciment Mas Manolo. Caldes de Montbui*. [Memòria d'excavació inèdita dipositada al Servei d'Arqueologia de la Direcció General del Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya]
- (1995). «Intervenció arqueològica al jaciment romà del Mas Manolo (Caldes de Montbui, Vallès Oriental)». *Tribuna d'Arqueologia 1993-1994* [Barcelona], p. 87-94.
- BARRASSETAS, E.; OLIVARES, D.; SÁNCHEZ, E. (1997). «El jaciment de Can Rossell (Llinars del Vallès), segle I aC». *Lauro* [Granollers], núm. 13, p. 5-12.
- BARRASSETAS, E.; REVILLA, E. (2004). «El forn romà de Can Banús II (Santa Perpètua de Mogoda, Vallès Occidental)». A: *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, p. 566-574.
- BARRIAL, O.; FRANCÈS, J. (1992). «Restes romanes al carrer de Canaletes». *Limes* [Cerdanyola del Vallès], núm. 2, p. 83-86.
- BATISTA, R. (1974). «Los restos de la vía romana de Parpers en el término municipal de Argentona». *Miscelánea arqueológica. XXV Aniversario de los Cursos Internacionales en Ampurias (1947-1971)*. Vol. I. Barcelona: Diputació de Barcelona, p. 125-133.
- BAXTER, M. J.; BEARDAH, C. C.; WRIGHT, R. V. S. (1997). «Some archaeological applications of kernel density estimates». *Journal of Archaeological Science*, vol. 24, p. 347-354.
- BEAMUD, E. (2008). *Estudi arqueomagnètic dels forns de Can Colomer (Terrassa)*. [Inèdit]
- BELMONTE, C.; GUÀRDIA, J.; MORET, L. (2008). «La vil·la romana de Ca n'Oriol: l'evolució d'una petita explotació agrícola entre els segles I i VI dC». *Identitats de Rubí* [Rubí], núm. 5, p. 5-13.
- BELTRÁN, M. (1987). «El comerç del vino antiguo en el valle del Ebro». A: *El vi a l'antiguitat: Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. I Col·loqui d'Arqueologia Romana. Actes*. Badalona: Museu de Badalona. (Monografies Badalonines; 9), p. 51-54.
- BELTRÁN DE HEREDIA, J. (dir.) (2001). *De 'Barcino' a 'Barcino' (segles I-VII): Les restes arqueològiques de plaça del Rei, Barcelona*. Barcelona: Museu d'Història de Barcelo-

- na: Ajuntament de Barcelona: Institut de Cultura de Barcelona.
- BERGÉ, A. (1990). «Les marques sur amphores Pascual 1 de Port-la-Nautique». *Cahiers d'Archéologie Subaquatique* [Frejús], núm. 9, p. 131-201.
- BERNI, P. (1996). «*Instrumentum domesticum* romà del Museu Episcopal de Vic. La col·lecció de segells en àmfora, tegula i morter». *Pyrenae* [Barcelona], vol. 27, p. 311-326.
- (2016). «Sellos». A: CARRERAS, C.; BERG, J. van den (ed.). *Amphorae from Kops Plateau. Trade and supply to the Lower-Rhine land from the Augustan period to AD 69/70*. Oxford: Archaeopress Publishing. (Archaeopress Roman Archaeology; 20), p. 189-282.
- BERNI, P.; CARRERAS, C. (2001). «El circuit comercial de *Barcino*: reflexions al voltant de les marques amfòriques». *Faventia* [Bellaterra], núm. 23, fasc. 1, p. 103-129.
- (2009). «Les marques d'àmfores importades o d'altres àrees de la Tarraconense». A: CARRERAS MONFORT, C.; GUITART I DURAN, J. (ed.). '*Barcino*' I. *Marques i terrisseries d'àmfores al pla de Barcelona*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, p. 45-62.
- (2013). «Corpus epigràfic de segells en àmfora, *dolia*, *tegulae* i gerres de ceràmica». A: CARRERAS MONFORT, C.; LÓPEZ MULLOR, A.; GUITART I DURAN, J. (ed.). '*Barcino*' II. *Marques i terrisseries d'àmfores al Baix Llobregat*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, p. 127-286.
- BERNI, P.; CARRERAS, C.; REVILLA, V. (1998). «Sobre dos nuevos Cornelii del vino tarraconense». *Laietania* [Mataró], núm. 11, p. 111-123.
- BERNI, P.; CLARIANA, J. F.; JÁRREGA, R. (2013). «Una nueva marca de ánfora de la forma Tarraconense 1 procedente de la comarca del Vallés Oriental (Barcelona)». *Boletín Ex Officina Hispana*, núm. 4, p. 22-23.
- BERNI, P.; OLESTI, O.; CARRERAS, C. (2005). «La gens *Licina* y el noreste peninsular. Una aproximación al estudio de las formas de propiedad y gestión de un rico patrimonio familiar». *Archivo Español de Arqueología*, núm. 78, p. 167-178.
- BERTHAULT, F. (2009). «Les amphores de Bordeaux-Chapeau-Rouge; étude sur les relations commerciales de Burdigala au début de l'Empire». *Aquitania*, núm. 25, p. 143-197.
- BLANC-BIJON, V.; CARRÉ M. B.; HESNARD, A.; TCHERNIA, A. (1998). *Recueil de timbres sur amphores romaines II (1989-1990 et compléments 1987-1988)*. Ais de Provença: Publications de l'Université de Provence.
- BLÁZQUEZ, J. M. (1997). «Vías e itinerarios: de la antigüedad a la Hispania romana». A: ABÁSOLO, J. A. (ed.). *Viaje por la historia de nuestros caminos*. Madrid: Fomento de Construcciones y Contratas, p. 5-67.
- BLOCH, H. (1947). «The roman brick-stamps not published in volume XV 1 of the "Corpus Inscriptionum Latinarum"». *Harvard Studies in Classical Philology*, vol. 56/57, p. 1-128.
- BONINO, M. (1984). «La tecnica costruttiva navale romana. Esempi e tipi dell'Italia settentrionale». A: *Plinio, i suoi luoghi, il suo tempo*. Como: Società Archeologica Comense, p. 187-226.
- (1988). «L'attività navale in età protostorica». *Studi e Documenti di Archeologia*, núm. 4, p. 69-78.
- BONSOR, G. E. (1931). *The archaeological expedition along the Guadalquivir*. Nova York: The Hispanic Society of America.
- BORRELL, M.; FIGUERES, N.; LLINÀS, J.; MALLORQUÍ, E.; MERINO, J. (2005). *Deu llegües de pols i roderes: El camí ral de Girona a Tordera*. Girona: Centre d'Estudis Selvatans.
- BOSIO, L. (1983). *La Tabula Peutingeriana: Una descrizione pittorica del mondo antico*. Rímìni: Maggioli.
- BOUZA VILA, J. [et al.] (2002). *Història termal de Caldes de Montbui*. Caldes de Montbui: Ajuntament de Caldes de Montbui.
- BRUGUERA, R.; GARCIA, D.; ROS, À. (2004). *El poblat ibèric de la Torre dels Encantats*. Arenys de Mar: Museu d'Arenys de Mar.
- BRUN, J. P. (2004). *Archéologie du vin et de l'huile: De la préhistoire à l'époque hellénistique*. París: Errance.
- (2009). «Les chais de la côte de la Tarraconaise». A: *El vi tarraconense i laietà: ahir i avui*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica. (Documenta; 7), p. 17-20.
- BULLIOT, J. G. (1899). *Fouilles du Mont-Bewray (ancienne Bibracte)*. Saint-Étienne.
- BUONOPANE, A.; BRAITO, S. (2014). *Instrumenta inscripta V. Signacula ex aere. Aspetti epigrafici, archeologici, giuridici, prosopografici, collezionistici. Atti del Convegno (Verona, 2012)*. Roma.
- CABALLÉ, G. (2003). «La intervenció arqueològica al polígon de Sant Joan Nord. L'evolució d'un espai d'explotació agrària des del període del Bronze fins a època romana». *Gausac* [Sant Cugat del Vallès], núm. 23, p. 25-34.
- CALLENDER, M. H. (1965). *Roman amphorae (with an index of stamps)*. Londres: Oxford University Press.
- CALZOLARI, M. (1997). «I toponimi fondiari romani della regio VIII augustea. Il contributo della documentazione medievale». A: *L'Emilia in età romana: Ricerche di topografia antica*. Mòdena: Aedes Muratoriana, p. 97-159.
- CARBONELL, E.; FOLCH, J. (1998). «La producció de vi i d'àmfores a la vil·la de Can Feu». A: *El vi a l'antiguitat: Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. Actes*. Badalona: Museu de Badalona. (Monografies Badaloneses; 14), p. 289-293.
- CARBONELL, E.; FOLCH, J.; MARTÍNEZ, A. (1989). *El jaciment ibèric i romà de Can Feu. Memòria d'excavacions*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Servei d'Arqueologia.
- (1991). «Notícia de les excavacions al jaciment ibèric i romà de Can Feu (Sant Quirze del Vallès). Campanyes de 1987-1988». *Limes* [Cerdanyola del Vallès], núm. 1, p. 151-154.
- (1993). «Can Feu, Sant Quirze del Vallès». A: CATALUNYA. SERVEI D'ARQUEOLOGIA. *Època romana, antiguitat tardana: Anuari d'intervencions arqueològiques 1982-1989: Campanyes 1982-1989*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, p. 279.
- (1995). «Recent work on villas around Ampurias, Gerona and Barcelona. La villa de Can Feu (Sant Quirze del Vallès, Barcelona)». *Journal of Roman Archaeology* [Portsmouth], núm. 8, p. 297-230.

- CARLSEN, J. (1995). *Vilici and Roman estate managers until AD 284*. Roma: L'Erma di Bretschneider.
- CARLÚS, X. (1993). «Can Castelló: un nou jaciment romà a Cerdanyola del Vallès». *Limes* [Cerdanyola del Vallès], núm. 3, p. 81-89.
- CARRERAS, C. (1994). *Una reconstrucció del comerç en ceràmica: la red de transportes en Britannia*. Barcelona: Servei del Llibre L'Estaquiro.
- (2009a). «Les marques d'àmfores produïdes als tallers de Barçino». A: CARRERAS MONFORT, C.; GUITART I DURAN, J. (ed.). *'Barçino' I. Marques i terrisseries d'àmfores al pla de Barcelona*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, p. 21-44.
- (2009b). «Del Mujal a Xanten: noves visions del comerç romà de vi de la Tarraconense». A: *El vi tarraconense i laietà: abir i avui*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica. (Documenta; 7), p. 167-178.
- CARRERAS, C.; BERNI, P. (1998). «Producció de vi i àmfores tardanes del NE de la Tarraconense». A: *El vi a l'antiguitat: Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. Actes*. Badalona: Museu de Badalona. (Monografies Badalonines; 14), p. 270-276.
- (2002). «Microspatial relationships in the Laietanian wine trade: shipwrecks, amphora stamps and workshops». A: RIVET, L.; SCIALLANO, M. (ed.). *Vivre, produire et échanger: Reflets méditerranéens: Melanges offerts à Bernard Liou*. Montagnac: Monique Mergoïl, p. 359-369.
- CARRERAS, C.; ESCUDERO, F. A.; GALVE, P. (2016a). «Las ánforas de la calle Reconquista (Zaragoza) frente a las inundaciones de la Huerva». A: *Amphorae ex Hispania: paisajes de producción y consumo. III Congreso Internacional de la Sociedad de Estudios de la Cerámica Antigua (SECAH) - Ex Officina Hispana* (Tarragona, 10-13 de setembre 2014). Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, p. 225-240.
- CARRERAS, C.; FUNARI, P. P. A. (1998). *Britannia y el Mediterráneo: estudios sobre el abastecimiento de aceite bético y africano en Britannia*. Barcelona: Servei de Publicacions de la Universitat de Barcelona.
- CARRERAS, C.; MARTÍN, A.; PERA, J.; RODRIGO, E. (2016b). «Las ánforas de Brindisi en la Hispania Citerior. Pautas de distribución y consumo». *Saguntum: Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* [València], vol. 48, p. 103-122.
- CARRERAS, C.; OLESTI, O. (2002). «Denominació d'origen M. Porci: reflexions al voltant d'una marca d'àmfora tarraconesa». *Laietania* [Mataró], núm. 13, p. 177-190.
- CARRERAS, C.; SOTO, P. de (2010). *Memoria històrica de la movilidad en la península Ibérica: redes de transporte en SIG*. Barcelona: Universitat Oberta de Catalunya.
- CARRERAS CANDI, F. (1895). *Lo castell de la Roca del Vallès, estudi històric documentat*. Barcelona: L'Avenç.
- CASAS, J. (1979). «Aproximació a l'estudi de la via Augusta a les comarques de Girona (II)». *Revista de Girona* [Girona], núm. 88, p. 109-118.
- CASAS, M. T. (1987). «Estudi preliminar: les àmfores de la vil·la de la Salut (Sabadell)». *Arraona: Revista d'Història* [Sabadell], núm. 1, p. 15-26.
- CASAS, M. T.; COLL, J.; ELBAILE, M. I.; FONT, X.; MAZAIRA, L.; MORO, A. (1993). «Can Jofresa, Terrassa». A: CATALUNYA. SERVEI D'ARQUEOLOGIA. *Època romana, antiguitat tardana: Anuari d'intervencions arqueològiques 1982-1989: Campanyes 1982-1989*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, p. 269.
- CASAS, M. T.; COLL, J.; MORO, A. (1985). «La vil·la romana de Can Jofresa, unes restes que cal conservar». *Al Vent*, [Terrassa] núm. 85, p. 29-32.
- (1986). «El complex industrial romà de Can Jofresa (Terrassa, Vallès Occidental)». *Tribuna d'Arqueologia 1985-1986* [Barcelona], p. 69-74.
- CASSON, L. (1965). «Harbour and river boats of ancient Rome». *The Journal of Roman Studies*, núm. 5, p. 33-39.
- (1971). *Ships and seamanship in the ancient world*. Princeton: Princeton University Press.
- CASTELLANO, A.; GIMENO, H.; STYLOW, A. U. (1999). «Signacula. Sellos romanos en bronce del Museo Arqueológico Nacional». *Boletín del Museo Arqueológico Nacional*, núm. 17, p. 59-95.
- CASTELLVI, G.; PÉZIN, A.; KOTARBA, J.; COMPS, J.-P. (1997). *Voies romaines du Rhône à l'Ébre: via Domitia et via Augusta*. París: Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme.
- CASTELLVI, G.; NOLLA, J. M.; RODÀ, I. (2008). *Le Trophée de Pompée dans les Pyrénées (71 avant J. C.). Col de Pannissars. Le Perthus, Pyrénéese orientales (France). La Jonquera, Haut Empordan (Espagne)*. París: CNRS.
- CATALUNYA. SERVEI D'ARQUEOLOGIA (1993). *Època romana, antiguitat tardana: Anuari d'intervencions arqueològiques 1982-1989: Campanyes 1982-1989*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, p. 286-289.
- CELA, X.; GARCÍA, J.; MARTÍN, A. (2000). «Nuevas aportaciones sobre la romanización en el territorio de Iluro». *Empúries* [Barcelona], núm. 52, p. 29-54.
- CEPAS, A. (1997). *Crisis y continuidad en la Hispania del siglo III*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- CERDÀ MELLADO, J. A.; GARCÍA ROSELLÓ, J.; MARTÍ GARCÍA, C.; PUJOL DEL HORNO, J.; PERA ISERN, J.; REVILLA CALVO, V. (1998). *El 'cardo maximus' de la ciutat romana d'Iluro' (Hispania Tarraconensis)*. Vol. I. Mataró: Museu Comarcal del Maresme. (Laietania; 10)
- CHIC, G. (1985). *Epigrafía anfórica de la Bética I: Las marcas impresas en el barro sobre ánforas olearias (Dressel 19, 20 y 23)*. Sevilla: Universidad de Sevilla.
- CHORÉN, J.; SALVADÓ, I. (2010). *Intervenció arqueològica a la vil·la romana de Can Noguera (la Garriga, Vallès Oriental)*. Agost-setembre 2010. [Memòria inèdita]
- CLARIANA, F. (1990). «Aproximació a la red viaria de la comarca del Maresme». A: *Simposio sobre la red viaria en la Hispania romana* (Tarazona, 1987). Saragossa: Institución Fernando el Católico, p. 113-129.
- CLAVEL, M. (1970). *Beziers et son territoire dans l'Antiquité*. París: Les Belles Lettres.
- CODINA, D.; ARTIGUES, P. L. (2007). *Memòria de la intervenció arqueològica a Can Gambús 3, Sabadell, Vallès Occidental. Campanya: juliol 2005 - juliol 2006*. Barcelona. [Memòria dipositada al Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya]

- COLL, J. M. (2004). «La Soleia del Cosidor (Castellar del Vallès, Vallès Occidental)». A: *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001: Comarques de Barcelona 1996-2001*. Vol. 1. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, p. 297-302.
- COLL, J. M.; ROIG, J. (2004). «Intervenció arqueològica a l'església de Sant Salvador de Polinyà: Polinyà, Vallès Occidental». A: GENERA, M. (ed.). *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001: Comarques de Barcelona 1996-2001*. Vol. 3. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, p. 720-735.
- COLLS, D. (1986). «Les amphores léétaniennes de l'épave Cap Béar III». *Revue des Études Anciennes* [París: De Boccard], núm. LXXXVIII: *Hommage à Robert Etienne*, p. 201-213.
- COMAS, M. (1985). *Baetulo: Les àmfors*. Badalona: Museu de Badalona.
- (1997). *Baetulo: Les marques d'àmfora*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- COMAS, M.; CARRERAS, C. (2008). «Les àmfors de la Laietània: estat de la qüestió». A: *La producció i el comerç de les àmfors de la província 'Hispania Tarraconensis': Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya. (Monografies del Museu d'Arqueologia de Catalunya; 8), p. 177-188.
- COMAS, M.; MARTÍNEZ, V. (2015). «Productores y mercatores de Baetulo (Badalona). Las ánforas vinarias y la epigrafía asociada». A: MARTÍNEZ, V. (ed.). *La difusión comercial de las ánforas vinarias de Hispania Citerior - Tarraconensis (s. I aC - I dC)*. Oxford: Archaeopress Archaeology. (Archaeopress Roman Archaeology; 4), p. 125-146.
- CONTINO, A.; D'ALESSANDRO, L.; LUCCHERINI, F.; MASTRODONATO, V.; TANGANELLI, R. (2013). «Anfore Dressel 2-4 "Tarraconensi" a Roma: ricerche epigrafiche dal sito del Nuovo Mercato Testaccio. Dati preliminari». A: *Hornos, talleres y focos de producción alfarera en Hispania*. Tom 2. Cadix: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cádiz. (Monografías Ex Officina Hispana; 1), p. 333-350.
- COROMINES, J. (1989-1997). *Onomasticon Cataloniae*. Barcelona: Curial: Caixa de Pensions «La Caixa». 8 v.
- CORSI-SCIALLANO, M.; LIOU, B. (1985). «Les épaves de Tarraconaise à chargement d'amphores Dressel 2-4». *Archaeonautica* [París], núm. 5.
- CUOMO DI CAPRIO, N. (1971-1972). «Proposta di classificazione delle fornaci per ceramica e laterici nell'area italiana. Dalla preistoria a tutta l'epoca romana». *Sibirium*, núm. 1, p. 371-461.
- (2007). *Ceramica in archeologia 2: Antiche tecniche di lavorazione e moderni metodi d'indagine*. Roma: L'Erma di Bretschneider.
- DE SALVO, L. (1992). *Economia privata e pubblici servizi nell'Imperio romano: I corpora navicularium*. Messina: Samperi.
- DEDET, B.; SALLES, J. (2013). «L'Ermitage d'Alès (Gard): un oppidum-marché du Ier siècle avant J.-C. et la question des antécédents de la voie cévenole». A: OLMER, F. (ed.). *Itinéraires des vins romains en Gaule: IIIe-Ier siècles avant J.-C.* Lattes: CNRS, p. 23-38.
- DEMAN, A. (1987). «Réflexions sur la navigation fluviale dans l'antiquité romaine». A: HACKENS, T.; MARCHETTI, P. (ed.). *Histoire économique de l'antiquité*. Lovaina: Séminaire de Numismatique Marcel Hoc, p. 79-106.
- DRESSEL, H. (1899). *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Vol. XV: *Inscriptiones Urbis Romae Latinae. Instrumentum Domesticum, pars 2, fasc. 1*. Berlín.
- DUNCAN-JONES, R. p. (1973). *The economy of the Roman Empire: Quantitative studies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- EHMIG, U. (2003). *Der römischen Amphoren aus Mainz. Möhnesee: Bibliopolis*. (Frankfurter Archäologische Schriften; 4)
- ENRICH, J.; ENRICH, J. (1981). «Un hipocaust a Santa Margarida de Montbui (Anoia)». *Informació Arqueològica* [Barcelona], núm. 36-37 (maig-desembre), p. 180-192.
- ENRICH, R. (1993). «La Salut, Sabadell». A: CATALUNYA. SERVEI D'ARQUEOLOGIA. *Època romana, antiguitat tardana: Anuari d'intervencions arqueològiques 1982-1989: Campanyes 1982-1989*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, p. 272.
- ESTRADA, J. (1955). *Síntesis arqueològica de Granollers y sus alrededores*. Granollers: Museu de Granollers.
- (1969). *Vías y poblamiento romanos en el territorio del área metropolitana de Barcelona*. Barcelona: Comisión de Urbanismo de Barcelona.
- (1997). «El itinerario de los Vasos Apolinales en el trayecto de Girona a Tarragona». A: CASTELLVI, G.; PÉZIN, A.; KOTARBA, J.; COMPS, J.-P. *Voies romaines du Rhône a l'Èbre: via Domitia et via Augusta*. París: Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme. (Documents d'Archéologie Française; 61), p. 149-156.
- ESTRADA, J.; VILLARONGA, L. (1967). «La Lauro monetal y el hallazgo de Cànoves (Barcelona)». *Empúries* [Barcelona], núm. 29, p. 135-194.
- ÉTIENNE, R.; MAYET, F. (2004). *L'huile hispanique: Corpus des timbres sur amphores Dressel 20*. París: De Boccard.
- FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. (1984). *Inscriptions romaines de Catalogne*. Vol. I: *Barcelone (sauf Barcino)*. París: De Boccard. (IRC, I)
- (1985). *Inscriptions romaines de Catalogne*. Vol. II: *Lérida*. París: De Boccard. (IRC, II)
- (1997). *Inscriptions romaines de Catalogne*. Vol. IV: *Barcino*. París: De Boccard. (IRC, IV)
- (2002). *Inscriptions romaines de Catalogne*. Vol. V: *Suppléments aux volumes I-IV et Instrumentum Domesticum*. París: De Boccard. (IRC, V)
- FERNÁNDEZ, L.; RIBÉ, G.; ROIG, A. (1988). «Localització del jaciment romà de Can Bonvilar, Terrassa. Prospeccions 1986». *Arraona: Revista d'Història* [Sabadell], núm. 2, p. 81-86.
- FERNÁNDEZ, M. J.; PIERA, J. (2013). *Memoria del control arqueològic de las obras del proyecto «Autovía orbital de Barcelona B-40 tramo de Viladecavalls a Terrassa Nord, del Pk 0+000 al 4+800»*. [Memòria inèdita]
- FERRER, J. (2012). «La lengua de las leyendas monetales ibéricas». A: SINNER, A. G. (ed.). *La moneda de los iberos: 'Ilturo' y los talleres layetanos*. Mataró, p. 28-43.
- (2013). «MLTUNSOR: un nou model de segell ibèric procedent de Ca l'Estrada (Canovelles, Barcelona)». *Saguntum: Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* [València], vol. 45, p. 161-169.

- FINKIELSZTEJN, G. (2001). *Chronologie détaillée et révisée des éponymes amphoriques rhodiens, de 270 à 108 av. J.-C. environ. Premier bilan*. Oxford: Archaeopress. (BAR International Series; 990)
- FLORES, A. (2014). *Las ánforas de Barcino en el Alto Imperio: los envases del C/ Ample, 1*. Treball de fi de màster. UAB-ICAC-URV. [Inèdit]
- FLÓREZ, M. (2010). *Dinàmica dels assentaments i estructuració del territori a la Laietània interior. Estudi del Vallès Oriental de l'època ibèrica a l'alta edat mitjana*. Tesi doctoral. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- FLÓREZ, M.; PALET, J. M. (2012). «Análisis arqueomorfológico y dinámica territorial en el Vallés Oriental (Barcelona) de la protohistoria (s. VI-V aC) a la alta edad media (s. IX-X)». *Archivo Español de Arqueología* [Madrid], núm. 85, p. 167-192.
- FLÓREZ, M.; RODÀ, I. (2014). «Las vías romanas en Cataluña: el caso del Vallés Oriental (Barcelona)». A: *De Rome a 'Lugdunum' des Convènes*. Pessac: Ausonius, p. 247-262.
- FOLCH, J. (1993). «Can Pòlit, Rubí». A: CATALUNYA. SERVEI D'ARQUEOLOGIA. *Època romana, antiguitat tardana: Anuari d'intervencions arqueològiques 1982-1989: Campanyes 1982-1989*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, p. 275.
- FOLCH, J.; MENÉNDEZ, X.; MIRÓ, C.; PUCHE, J. M.; REVILLA, E.; SORRIBES, E. (1988). «El poblament ibèric de Torre Roja i el conjunt termal de Caldes de Montbui (Vallès Occidental)». *Tribuna d'Arqueologia 1987-1988* [Barcelona], p. 153-162.
- FOLCH, J.; MONLEÓN, A.; SAULA, O. (1990). *Memòria de l'excavació d'urgència: Antic Institut Manolo Hugué. (Caldes de Montbui, Vallès Oriental). 3 de setembre al 30 de novembre de 1990*. Vol. 2. Caldes de Montbui.
- (1991). *Memòria de l'excavació d'urgència: Antic Institut Manolo Hugué (Caldes de Montbui, Vallès Oriental). Setembre-novembre de 1990*. [Inèdit]
- FORTÓ, A.; MAESE, X. (2012). «La Torre Roja: un jaciment ibèric i medieval (Caldes de Montbui, Vallès Oriental; Sentmenat, Vallès Occidental)». *Tribuna d'Arqueologia 2009-2010* [Barcelona], p. 113-152.
- FORTÓ, A.; MARTÍNEZ, P.; MUÑOZ, V. (2005). «Intervenció arqueològica a Ca l'Estrada. Primers resultats». *Lauro* [Granollers], núm. 28, p. 5-16.
- (2006). «Ca l'Estrada (Canovelles, Vallès Oriental): un exemple d'ocupació de la plana vallesana des de la prehistòria a l'alta edat mitjana». *Tribuna d'Arqueologia 2004-2005* [Barcelona], p. 46-70.
- FRANCÈS, J. (2007). *Els Mallols: Un jaciment de la plana del Vallès entre el Neolític i l'antiguitat tardana*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- FRANCÈS, J. (coord.) (2002). *Limes* [Cerdanyola del Vallès], núm. 8: *L'assentament ibèric de la Facultat de Medicina de la UAB (Cerdanyola del Vallès)*.
- FRANCÈS, J.; GIL, L. (2001). «Els treballs d'excavació arqueològica i restauració de l'església de Sant Iscle i Santa Victòria de les Feixes (Cerdanyola del Vallès)». *Bulletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi* [Barcelona], núm. 15, p. 343-367.
- FRANCÈS, J.; GUÀRDIA, M. (2010). *Informe de la intervenció arqueològica a Santa Maria de les Feixes (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental)*. [Inèdit]
- FRANCÈS, J.; SALA, O.; GUÀRDIA, M.; HERNÁNDEZ, J.; ASENSIO, D. (2005). «Aproximació a l'evolució urbanística del poblament laietà del Turó de Ca n'Oliver (segles VI-I aC)». A: *Món ibèric als Països Catalans. XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. Puigcerdà, p. 497-512.
- FREED, J. (1998). «Stamped Tarraconensian Dressel 2-4 amphoras at Carthage». A: *El vi a l'antiguitat: Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. Actes*. Badalona: Museu de Badalona. (Monografies Badalonines; 14), p. 350-356.
- FREEMAN, L. C. (1979). «Centrality in social networks. Conceptual classification». *Social Network*, núm. 1, p. 215-239.
- GALLARDO, A. (1938). *Del Mogent al pla de la Calma*. Barcelona: Centre Excursionista de Catalunya.
- GALLIOU, P. (1991). «Les amphores Pascual 1 et Dressel 2-4 de Tarraconnaise decouvertes dans le nord-ouest de la Gaule et les importations de vins espagnols au Haut Empire». *Laietania* [Mataró], núm. 6, p. 99-105.
- GARCÉS, I.; MASÓ, F.; BRUGUERA, R. (2013). *Catàleg dels materials arqueològics de la Torre dels Encantats: Col·lecció del Museu d'Arenys de Mar*. Arenys de Mar: Ajuntament d'Arenys de Mar: Museu d'Arenys de Mar.
- GARCÍA, A.; FLÓREZ, M.; PALET, J. M. (2015). «Arqueologia del paisatge en el entorn de *Lauro*: una aproximació microrregional a la construcció del territori romà en el noreste de la península Ibèrica». *Zephyrus* [Salamanca], núm. LXXXVI, p. 99-119.
- GARCÍA, P. (2008). «El patrimoni de Santa Perpètua de Mogoda. Crònica del grup Pro Arqueologia i Història». *L'Ordit* [Santa Perpètua de Mogoda], núm. 2, p. 200-218.
- GARCÍA CARRERA, R. (1989). *Caldes prehistòrica i antiga*. Terrassa: Ègara.
- GARCÍA ROMERO, J. (2003). «Hornos de fundición y fusión empleados en la metalurgia romana en la provincia de Córdoba». *Habis* [Sevilla], núm. 34, p. 201-212.
- GARRIGA, S.; TENAS, M.; VILA, L. (2000). «Projecte arqueològic de Can Terrés (la Garriga, Vallès Oriental)». *Tribuna d'Arqueologia 1997-1998* [Barcelona], p. 55-75.
- GATEAU, F. (1990). «Amphores importées durant la IIe s. av. J.C. dans trois habitats de Provence Occidentale; Entrenout, Le Baou-Roux, Saint-Blaise». *Document d'Archeologie Meridionale*, 13, p. 163-183.
- GIACCHERO, M. (1974). *Edictum Diocletiani et collegarum de pretiis reum venalium*. Gènova.
- GRAHAM, S. (2006). «Networks, agent-based models and the Antonine itineraries: implications for Roman Archaeology». *Journal of Mediterranean Archaeology*, vol. 19, núm. 1., p. 45-61.
- GRANADOS, O.; RODÀ, I. (1993). «La Barcelona de l'època romana». A: *III Congrés d'Història de Barcelona*. Vol. 1. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, p. 11-24.
- GREENE, K. (1986). *The archaeology of the Roman economy*. Berkeley; Los Angeles: University of California Press.
- GUÀRDIA, M. (2013). «El jaciment ibèric del Puig del Castell de Samalús». *Vallesos: Gent, terra i patrimoni* [Santa Eulàlia de Ronçana], p. 136-137.

- GUÀRDIA, M. (2014). «Repensant *Lauro*: el projecte de recerca al poblat ibèric del Puig del Castell de Samalús (Cànoves i Samalús)». *Ponències* [Granollers], núm. 18, p. 75-91.
- (2015). «A les portes de *Lauro*: el poblat ibèric del Puig del Castell de Samalús (Cànoves i Samalús)». *Ponències* [Granollers], núm. 19, p. 73-108.
- (2016). «*Lauro* y el poblado ibérico de Puig Castell de Samalús (Cànoves i Samalús, Barcelona): hacia una propuesta de localización de la ceca». A: *XV Congreso Nacional de Numismática* (Madrid, 28-30 octubre 2014). Madrid: MRCM-FNMT, p. 863-886.
- (2017). «La tessera lusoria del Puig del Castell de Samalús (Barcelona): ¿más que fichas de juego?». *Zephyrus* [Salamanca], núm. LXXX, p. 175-191.
- HERNÁNDEZ, J. (2007). «La prehistòria i l'antiguitat». A: *Visió històrica de Caldes de Montbui*. Caldes de Montbui: Ajuntament de Caldes de Montbui, p. 9-44.
- HERNÁNDEZ, S. (2007). *Memòria de la intervenció realitzada a l'avinguda Castellbisbal de Rubí*. Rubí, Vallès Occidental. [Inèdit]
- HEURGON, J. (1952). «La date des gobelets de Vicarel-lo». *Revue des Études Anciennes*, tom LIV (1-2), p. 39-50.
- HUERTAS, J.; PEÑA, Y.; MIRÓ, C. (2017). «La panadería de la calle Avinyó y el artesanado tardorromano en la ciudad de *Barcino*». *SPAL*, núm. 26, p. 237-258.
- INSTITUT CARTOGRÀFIC DE CATALUNYA (ICC) (2005). *Vallès Occidental. Mapa geològic comarcal de Catalunya 1:50.000*. Núm. 40. Institut Cartogràfic de Catalunya: Instituto Geológico y Minero de España: Generalitat de Catalunya. Departament de Medi Ambient i Habitatge.
- (2006). *Vallès Oriental. Mapa geològic comarcal de Catalunya 1:50.000*. Núm. 41. Institut Cartogràfic de Catalunya: Instituto Geológico y Minero de España: Generalitat de Catalunya. Departament de Medi Ambient i Habitatge.
- ISAKSEN, L. (2008). «The application of network analysis to ancient transport geography: a case study of Roman Baetica». *Digital Medievalist*, vol. 8.
- IZQUIERDO, P. (1996). «Los condicionantes de la navegación en la Antigüedad: una aproximación al caso de la Provincia Citerior Mediterránea». A: *I Simposio de Historia de las Técnicas. La construcción naval y la navegación*. Santander: Breogan, p. 299-306.
- (1997). «*Barcino* i el seu litoral: una aproximació a les comunicacions marítimes d'època antiga a la Laietània». A: ROCA, J. (ed.). *La formació del cinturó industrial de Barcelona*. Barcelona: Proa: Ajuntament de Barcelona, p. 13-21.
- (2009). «Els ports del litoral tarraconense i el seu paper en el comerç del vi». A: *El vi tarraconense i laietà: abir i avui*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica. (Documenta; 7), p. 179-191.
- JACQUES, F. (1991). «L'huile de Bétique dans le nord de la France d'après les marques d'amphores Dressel 20». *Revue du Nord* [Lilla], tom 73, núm. 292, p. 195-223.
- JÁRREGA, R. (2003). «Estudi del material ceràmic del jaciment de Sant Joan Nord». A: CABALLÉ, G. (ed.). *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada al polígon de Sant Joan Nord*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. [Inèdit]
- JÁRREGA, R.; BERNI, P. (2014). «El taller de ánforas de Margrat de Mar (Barcelona): arqueometría y epigrafía». *Actas del II Congreso Internacional SECAH* (Braga, 2013). p. 393-404.
- JÁRREGA, R.; CLARIANA, J. F. (2013). «Un atípico centro productor de ánforas de la forma Dressel 2-4 en la Layetania. El taller de Can Collet (Llinars del Vallès, Vallès Oriental, Barcelona)». A: BERNAL, D.; JUAN, L. C.; BUSTAMANTE, M.; DÍAZ, J. J.; SÁEZ, A. M. (ed.). *Hornos, talleres y focos de producción alfarera en Hispania*. Tom 1. Cádiz: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cádiz. (Monografías Ex Officina Hispana; 1), p. 411-419.
- KOLB, A. (2001). «Transport and communication in the Roman state: the cursus publicus». A: ADAMS, C.; LAURENCE, R. (ed.). *Travel & geography in the Roman Empire*. Londres: Routledge, p. 95-105.
- KUBITSCHKE, J. W. (1916). «Itinerarien». *Pauly's Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, IX, 2. Stuttgart: J. B. Metzler.
- KÜNOW, J. (1980). *Negotiator et ventura: Händler und Transport im freien Germanien*. Marburg.
- LAMOUR, C.; MAYET, F. (1981). «Glans amphoriques: II. Régions de Montpellier, Sète, Ensérune, Le Cayla, (Mailhac)». *Études sur Pézenas et l'Hérault* [Pézenas], núm. 3.
- LAUBENHEIMER, F. (1990). «Des amphores et des hommes 1990». *Dialogues d'Histoire Ancienne* [Besançon], vol. 16, núm. 2, p. 369-384.
- (1991). *Les amphores de Bibracte: Le matériel des fouilles anciennes*. París: Editions de la Maison des Sciences de l'Homme.
- LAUBENHEIMER, M.; MARLIÈRE, E. (2010). *Échanges et vie économique dans le nord-ouest des Gaules: Le témoignage des amphores du Ier siècle avant J.-C. au Ier siècle après J.-C.* Besançon: Presses Universitaires de Franche-Comté. 2 v. (Institut des Sciences et Techniques de l'Antiquité; EA 4011)
- LAUFFER, S. (1971). *Diokletians Preisediket*. Berlín: De Gruyter.
- LAURENCEAU, N. (1988). «Les amphores des zones 10 et 11». A: *Les fouilles de "Ma Maison": Études sur Saintes antique*. (Suppléments Aquitania 3), p. 263-278.
- LAWTON, B. (2004). *Various and ingenious machines: Power generation and transport*. Vol I. Leiden; Boston: Brill.
- LIU, B. (1987a). «L'exportation du vin de Tarraconaise d'après les épaves». A: *El vi a l'antiguitat: Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. I Col·loqui d'Arqueologia Romana. Actes*. Badalona: Museu de Badalona. (Monografies Badalonines; 9), p. 271-284.
- (1987b). «Inscriptions peintes sur amphores: Fos, Marseille, Toulon, Port-la-Nautique, Arles, Saint-Blaise, Saint-Martin-de-Crau. Mâcon, Calvi». *Archaeonautica* [París], núm. 7, p. 55-139.
- LLORENS, M. M.; RIPOLLÈS, P. P. (1998). *Les encunyacions ibèriques de 'Lauro'*. Granollers: Ajuntament de Granollers. (Estudis de Granollers i del Vallès Oriental; 7)
- LÓPEZ MULLOR, A.; MARTÍN, A. (2006). «La production d'amphores gréco-italiques, Dressel 1, Lamboglia 2 et Tarraconense 1 à 3 en Catalogne. Typologie et chronologie». A: *Actes du Congrès de Pézenas: 25-28 mai 2006*. Marsella: SFECAG, p. 441-460.

- LÓPEZ MULLOR, A.; MARTÍN, A. (2007). «Tipologia i datació de les àmfores tarraconenses produïdes a Catalunya». A: LÓPEZ MULLOR, A.; AQUILUÉ, X. (ed.). *La producció i el comerç de les àmfores de la província 'Hispania Tarraconensis': Homenatge a Ricard Pascual i Guasch. Actes*. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya. (Monografies del Museu d'Arqueologia de Catalunya; 8), p. 33-94.
- (2008). «Las ánforas de la Tarraconense». A: BERNAL CASASOLA, D.; RIBERA LACOMBA, A. (ed.). *Cerámicas hispanoromanas: Un estado de la cuestión*. Cadix: Universidad de Cádiz, p. 689-724.
- LOSTAL PROS, J. (1992). *Los miliarios de la provincia Tarraconense (Conventos Tarraconense, Caesarugustano, Cluniense y Cartaginense)*. Saragossa: Institución Fernando el Católico.
- MACIAS, J. M. (1999). *La cerámica comuna tardoantiga a Tàrraco: Anàlisi tipològica i històrica (segles v-vii)*. Tarragona: Museu Nacional Arqueològic de Tarragona.
- MAESE, X. (2000). *Memòria de la prospecció arqueològica realitzada a la finca de Torre Bonica (Terrassa, Vallès Occidental). 6-10 novembre de 2000*. [Inèdit]
- MALUQUER DE MOTES, J. (1951). «¿Un horno de antefijas ibéricas?». *Zephyrus* [Salamanca], núm. II, p. 41-42.
- MARCHI, G. (1852). *La stipe tributata alle divinità delle Acque Apollinari: Scoperta al cominciare del 1852 de G. M.* Roma: Tipografia delle Belle Arti.
- MARLIÈRE, E. (1998). «Les amphores de Baye». A: *Les amphores en Gaule*. Vol. II: *Production et circulation*. Besançon: Presses Universitaires Franc-Comtoises, p. 49-89.
- MÁRQUEZ, J. C.; MOLINA, J. (2005). *Del Hiberus a Carthago Nova. Comercio de alimentos y epigrafía anfórica grecolatina*. Barcelona: Universitat de Barcelona. (Instrumenta; 18)
- MARTÍ, C. (2004). «Las monedas del yacimiento romano republicano de Ca l'Arnau - Can Mateu (Cabrera de Mar)». A: CHAVES, F.; GARCÍA FERNÁNDEZ, F. J. (ed.). *'Moneta Qua Scripta'. La moneda como soporte de escritura*. (Anejos de Archivo Español de Arqueología; XXXIII), p. 355-365.
- (2009). «La circulació i l'ús de la moneda "ibèrica" a la Laietània. Estat de la qüestió». A: *Ús i circulació de la moneda a la Hispània Citerior. XIII Curs d'Història Monetària d'Hispània*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya, p. 29-41.
- MARTÍN CÓLLIGA, A.; ENRICH, R.; MIRET, J.; COLOMER, S.; BLANCH, R. M.; ALBIZURI, S.; ALIAGA, S.; BOSCH, J. (1988). «Campanya d'excavacions arqueològiques al jaciment de la Bòbila Madurell - Can Feu (Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental)». *Arraona: Revista d'Història* [Sabadell], núm. 3, p. 9-23.
- MARTÍN MENÉNDEZ, A. (2004). «Intervencions arqueològiques a Ca l'Arnau - Can Mateu (Cabrera de Mar)». A: *Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001*. Vol. II. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 376-399.
- (2015). «Consideraciones sobre las marcas en ánforas tarraconenses en la Layetania septentrional. Los casos de El Mujal - El Roser (Caella) y Can Rodon y Ca l'Arnau (Cabrera de Mar)». A: MARTÍNEZ, V. (ed.). *La difusión comercial de las ánforas vinarias de Hispania Citerior - Tarraconensis (s. I aC - I dC)*. Oxford: Archaeopress Archaeology. (Archaeopress Roman Archaeology; 4), p. 39-54.
- MARTÍN MENÉNDEZ, A.; GARCÍA, J. (2007). «La vall de Cabrera de Mar. Focus inicial de la producció vitivinícola a la Laietània». A: *Pottery workshops and agricultural productions*. Girona: Universitat de Girona. (Studies on the Rural World in the Roman Period; 2), p. 69-82.
- MARTÍN OLIVERAS, A. (2009). «Parc arqueològic Cella Vinaria (Teià, Maresme, Barcelona). Descobrint el celler romà de Vallmora». A: *El vi tarraconense i laietà: abir i avui*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica. (Documenta; 7), p. 193-213.
- (2011-2012). «Arqueología del vino en época romana: el proyecto Cella Vinaria y el complejo vitivinícola de Vallmora (Teià-Maresme-Barcelona). Nuevas aportaciones a la investigación». *Anales de Prehistoria y Arqueología* [Múrcia], núm. 27-28: *De vino et oleo Hispaniae*, p. 113-139.
- (2012). «Anàlisi tecnofuncional d'estructures productives vitivinícoles d'època romana. Identificació i localització a Catalunya de fosses de maniobra de premses de biga amb contrapès tipus *arca lapidum*». *Pyrenae* [Barcelona], vol. 43, núm. 2, p. 53-98.
- (2015). *Arqueologia del vi a l'època romana: Del cultiu al consum: Marc teòric i epistemològic*. Barcelona: Societat Catalana d'Arqueologia.
- MARTÍN OLIVERAS, A.; BAYÉS, F. (2009). «Cella vinaria de Vallmora (Teià, Maresme, Barcelona). Estudi per a la reconstrucció de dues premses romanes». A: *El vi tarraconense i laietà: abir i avui*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica. (Documenta; 7), p. 215-248.
- MARTÍN VALLS, R. (1966). «La circulació monetaria ibèrica». *BSAA: Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, núm. xxxii, p. 207-366.
- MARTÍNEZ, J.; FOLCH, J.; CASAS, T. (1988). «La intervenció arqueològica al jaciment ibèric i romà de Can Feu (1987). Notes preliminars». *Arraona: Revista d'Història* [Sabadell], núm. 3, p. 25-34.
- MARTÍNEZ, M. (2008). «Sobre la romanitat del camí antic de Pàrpers a Argentona (Maresme)». *Fonts* [Centre d'Estudis Argentonins], núm. 33, p. 15-21.
- MARTÍNEZ FERRERAS, V. (2008). *Estudi arqueomètric i arqueològic de la producció i difusió d'àmfores vinàries de la zona central i sud de la costa catalana durant els segles I aC i I dC*. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- (2009). «Problemàtica en l'estudi arqueomètric: marques i àmfores del Mercat de Santa Caterina a partir de l'estudi arqueomètric». A: CARRERAS MONFORT, C.; GUITART I DURAN, J. (ed.). *'Barcino' I. Marques i terrisseries d'àmfores al Pla de Barcelona*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, p. 97-117.
- (2014). *Ánforas vinarias de 'Hispania Citerior - Tarraconensis' (s. I aC - I dC): Caracterización arqueométrica*. Oxford: Archaeopress. (Roman and Late Antique Mediterranean Pottery; 4)
- MARTÍNEZ FERRERAS, V.; GUTIÉRREZ, A. (2013). «Caracterització arqueomètrica de les àmfores produïdes a les

- terrisseries del Baix Llobregat». A: CARRERAS MONFORT, C.; LÓPEZ MULLOR, A.; GUITART I DURAN, J. (ed.). *'Barcino' II. Marques i terrisseries del Baix Llobregat*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, p. 97-126.
- MATAS, O. (2004). *Memòria de la intervenció arqueològica a Can Ubach 2002 (Valldoreix, Sant Cugat del Vallès, Vallès Occidental)*. [Inèdit]
- MAURI, A. (2006). *La configuració del paisatge medieval: el comtat de Barcelona fins al segle XI* [en línia]. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- MAYER, M. (1996). *Gal·la Placidia i la Barcelona del s. v*. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres.
- (2010). «El problema de las Aquae Calidae del norte del Conventus Tarracensis». *Palaeohispanica*, núm. 10, p. 303-327
- MAYER, M.; NOLLA, J. M.; RODÀ, I. (1997). «La Via Augusta des Pyrénées à l'Èbre. Les stations routières». A: CASTELLVI, G.; PÉZIN, A.; KOTARBA, J.; COMPS, J.-P. *Voies romaines du Rhône à l'Èbre: via Domitia et via Augusta*. París: Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme. (Documents d'Archéologie Française; 61), p. 149-156.
- MAYER, M.; RODÀ, I. (1984). *La romanització del Vallès segons l'epigrafia*. Sabadell.
- (1986). *Pla de carreteres de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- MCGRAIL, S. (1983). «Cross-channel seamanship and navigation in the late first millennium BC». *Oxford Journal of Archaeology*, vol. 2, núm. 3, p. 299-337.
- MENÉNDEZ PIDAL, R. (1952). *Toponímia prerromànica hispana*. Madrid: Gredos.
- MERCADO, M. (2003). *Informe de la intervenció arqueològica efectuada als jaciments de Santa Digna I i Santa Digna II. Llerona, les Franqueses del Vallès, Vallès Oriental*. [Inèdit]
- MERINO, A. (2013). «Hipòtesis interpretativa de la inscripció monetaria *Lauro*». *Acta Numismàtica* [Barcelona], núm. 43, p. 37-48.
- MILLER, K. (1916). *'Itineraria Romana': Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*. Stuttgart: Strecker und Schröder.
- MIQUEL, D. (2000). «Aproximació a la història del monestir de Sant Cugat». A: *XLII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos* (Sant Cugat del Vallès, 23-25 octubre 1998). Barcelona: Arxiu Nacional de Catalunya, p. 51-100.
- MIQUEL, D.; CASANOVAS, P.; MORRAL, E. (1978). «El jaciment romà de Can Feu». *Informació Arqueològica* [Barcelona], núm. 26, p. 15-23.
- MIRÓ, C. (1984). *Les excavacions a la vil·la romana de Can Viladell*. Memòria d'excavació inèdita dipositada al Servei d'Arqueologia de la Direcció General del Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya. Caldes de Montbui.
- (1989). «La Vall o Can Valls, Caldes de Montbui». A: *Època romana, antiguitat tardana: Campanyes 1982-1989*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. (Anuari d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya; 1), p. 286.
- MIRÓ, J. (1982). *Aproximació a la producció i el comerç del vi a Catalunya en l'antiguitat*. Vilafranca del Penedès: Museu del Vi.
- (1985). «Les fonts escrites i el vi del *Conventus Tarracensis*». *Pyrenae* [Barcelona], vol. 21: *X Symposium de Prehistòria i Arqueologia Peninsular*, p. 105-112.
- (1988). *La producció de ànforas romanes en Catalunya: Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarracensis (siglos I aC - I dC)*. Oxford. (BAR International Series; 473)
- MONLEÓN, A. (1991). *La vil·la del Remei. Caldes de Montbui (Vallès Oriental)*. 4 de març de 1990. [Inèdit]
- MONTES, A. de; SALA, L. (1962). «Elementos para la carta arqueològica del valle medio de la riera de Caldas de Montbui». A: *VII Congreso Nacional de Arqueología*. Saragossa: Secretaría General de los Congresos Arqueológicos Nacionales, p. 102-109.
- MORA, R.; MARTÍN CÓLLIGA, A. (coord.) (1991). *Memòria de les excavacions al jaciment del Mas Duran (Sant Quirze del Vallès)*. *Treballs duts a terme entre el 15 d'abril i el 15 de desembre de 1991*. Memòria dipositada al Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- (1992). *Memòria de les excavacions al jaciment del Mas Duran (Sant Quirze del Vallès)*. *Treballs duts a terme entre el 15 de desembre de 1991 i el 31 de juliol de 1992*. Memòria dipositada al Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- MORENO, I. (2004). *Vías romanas: Ingeniería y técnica constructiva*. Madrid: Ministerio de Fomento. Centro de Estudios Históricos de Obras Públicas.
- MORERA, J.; CANTOS, J. A. (2007). *Memòria de la intervenció arqueològica al carrer Mossèn Camil Rossell, 4. Santa Perpètua de Mogoda (Vallès Occidental)*. *Novembre 2006 - abril 2007*. [Inèdit]
- MORET, L. (2005). *Memòria de l'excavació arqueològica realitzada al jaciment de Can Solà del Racó, parcel·les 31-34*. [Inèdit]
- MORET, L.; CARRERAS, C.; MIRÓ, C. (2013). «Terrisseries al voltant de la riera de Rubí: Can Tintorer (el Papiol) i Can Pedrerol de Baix (Castellbisbal)». A: CARRERAS MONFORT, C.; LÓPEZ MULLOR, A.; GUITART I DURAN, J. (ed.). *'Barcino' II. Marques i terrisseries d'àmfores al Baix Llobregat*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, p. 17-32.
- MORO, A. (1990). «Miscel·lània d'excavacions». *Terme* [Terrassa], núm. 5, p. 14.
- (2008). «Activitat arqueològica 2008». *Terme* [Terrassa], núm. 23, p. 25.
- (2012). «Activitat arqueològica 2012». *Terme* [Terrassa], núm. 27, p. 31-35.
- MORRAL, E. (1980). *Excavacions a la vil·la romana de Can Bosch de Basea (Terrassa)*. Terrassa: Institut de Prehistòria i Arqueologia de la Diputació Provincial de Barcelona.
- MORRAL, E.; NUIX, J. M.; MARTÍN, A. (1980). *Excavacions a la vil·la romana de Can Bosch de Basea (Terrassa)*. Terrassa: Institut de Prehistòria i Arqueologia de la Diputació Provincial de Barcelona.
- NICOLÁS, J. C. de (1979). «Epigrafia anforaria de Menorca». *Revista de Menorca*, tom 70, p. 5-80.
- NOLLA, J. M.; CASAS, J. (1984). *Carta arqueològica de les comarques de Girona*. Girona: Centre d'Investigacions Arqueològiques.

- OLCESE, G. (2012). *Atlante dei siti di produzione ceramica (Toscana, Lazio, Campania e Sicilia)*. Roma: Quasar.
- OLESTI, O. (1995). *El territori del Maresme en època republicana (s. III-I aC): Estudi d'arqueomorfologia i història*. Mataró: Caixa d'Estalvis Laietana.
- (1998). «Els inicis de la producció vinícola a Catalunya: el paper del món indígena». A: *El vi a l'antiguitat: Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. Actes*. Badalona: Museu de Badalona. (Monografies Badalonines; 14), p. 252-253.
- (2000). «Integració i transformació de les comunitats ibèriques del Maresme durant el s. II-I aC: un model de romanització per a la Catalunya litoral i prelitoral». *Empúries* [Barcelona], núm. 52, p. 55-86.
- (2010). «Urbanització, integració i gestió del territori del nord-est de la península Ibèrica en època republicana (segles II-I aC)». A: *Època de canvis: Als inicis de la romanització = Time of changes: In the beginning of the romanization*. Girona: Laboratori d'Arqueologia; Institut de Recerca Històrica: Universitat de Girona; Banyoles: Grup de Recerca Arqueològica del Pla de l'Estany. (Studies on the Rural World in the Roman Period; 5), p. 11-59.
- (2009). «Transformaciones en el paisaje rural entre el Alto y Bajo Imperio: el ejemplo del *Ager Barcinonensis*». A: ANTELA, B.; ÑACO, T. (ed.). *Transforming historical landscapes in the ancient empires*. Oxford: BAR Publishing. (BAR International Series; 1986), p. 213-224.
- (2013). «La organización territorial de la colonia de *Barcino*: posibilidades y límites de los estudios catastrales». A: CID, R. M.; GARCÍA, E. *'Devita verba': Estudios en homenaje al Profesor Julio Mangas Manjarrés*. Vol. 1. Oviedo: Universidad Complutense de Madrid: Universidad de Oviedo, p. 75-92.
- OLESTI, O.; CARRERAS, C. (2013). «Le paysage social de la production vitivinicole dans l'*ager Barcinonensis*: esclaves, affranchis et *institores*». *Dialogues d'Histoire Ancienne*, vol. 39, núm. 2, p. 1-44.
- OLLER, J. (2011). «La ciudad sin ciudad: la *ciuitas sine urbe* como elemento de control territorial». *Estrat Crític* [Bellaterra], núm. 5, fasc. 1, p. 190-203.
- (2012). *El territori i poblament del Vallès en època antiga. Del sorgiment de la societat ibèrica a la romanització (ss. VI aC - II dC): Estudi arqueomorfològic i històric*. Vol. I i II. Tesi doctoral. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- (2014). «La *ciuitas sine urbe* y su función de vertebración en el territorio provincial hispano: los casos de *Egara* y *Caldes de Montbui*». *Pyrenae* [Barcelona], vol. 45, núm. 1, p. 89-110.
- (2015). *El territorio y poblamiento de la Layetania Interior en época antigua (ss. IV aC - I dC)*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- (2016). «La Layetania interior en época augústea: un ejemplo de reordenación territorial en la Hispania Citerior Tarraconense». *Dialogues d'Histoire Ancienne* [Ais de Provença], vol. 42, núm. 1, p. 137-175.
- OLMER, F. (2003). *Les amphores de Bibracte-2: Le commerce du vin chez les Éduens d'après les timbres d'amphores. Catalogue des timbres de Bibracte 1984-1998. Catalogue des timbres de Bourgogne*. Glux-en-Glenne: Centre Archéologique Européen. (Bibracte; 7)
- ORDEIG, R. (1988). «Inventari de les actes de consagració i dotació de les esglésies catalanes. Anys 1101-1125». *Revista Catalana de Teologia*, vol. XIII, núm. 2, p. 387-430.
- ORRI, E. (2007). *Intervenció arqueològica al Parc Periurbà de la Salut (Sabadell, Vallès Occidental)*. [Inèdit]
- ORRI, J.; TENAS, M. (1990). «Darreres intervencions a la vila romana de Can Terrés (la Garriga, Vallès Oriental)». *Lauro* [Granollers], núm. 1, p. 20-23.
- PADRÓ, C. (2010). «Els camins antics i les vies romanes a la comarca d'Osona (Barcelona). Estat de la qüestió». *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, núm. 28, p. 233-245.
- PADRÓS, P. (2001). «La circulació monetària a la ciutat de *Baetulo* (Badalona) durant el segle I aC». *Moneda i vida urbana. V Curs d'Història Monetària d'Hispania*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya, p. 65-88.
- (2002). «El protagonisme de la moneda ibèrica a les ciutats tardorepublicanes: la seca de *Baitolo*». A: *Funció i producció de les seques indígenes. VI Curs d'Història Monetària d'Hispania*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya, p. 105-123.
- (2005). «Algunos ejemplos de la relación existente entre cecas ibéricas y fundaciones tardorepublicanas en el nordeste de la *Hispania Citerior*». A: ALFARO, C.; MARCOS, C.; OTERO, P. (ed.). *XIII Congreso Internacional de Numismática* (Madrid, 2003). Madrid: Ministerio de Cultura. Museos Estatales. Museo Arqueológico Nacional, p. 523-530.
- PALAZZO, P. (1990). «Brindisi. Località "La Rosa": i reperti anforari». *Taras*, vol. 10, núm. 1, p. 141-156.
- (2013). *Le anfore di Apani (Brindisi)*. Roma: Scienze e Lettere.
- PALET, J. M.; FIZ, J. I.; ORENGO, H. (2009). «Centuriació i estructuració de l'*ager* de la colònia *Barcino*: anàlisi arqueomorfològica i modelació del paisatge». *Quarhis* [Barcelona], núm. 5, p. 106-123.
- PALLÍ, F. (1985). *La via Augusta en Catalunya*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- PALOMO, A.; RODRÍGUEZ, A. (2004). «Can Roqueta II (Sabadell, Vallès Occidental)». *Tribuna d'Arqueologia 2000-2001* [Barcelona], p. 77-98.
- PANCORBO, A.; CANO, E. (2005). *Memòria de les excavacions realitzades al monestir de Sant Cugat. Sant Cugat del Vallès, Vallès Occidental, 2001-2002*. [Inèdit]
- PARODI, J. M. (2001). *Ríos y lagunas de Hispania como vías de comunicación*. Écija: Gráficas Sol.
- PASCUAL, R. (1977). «Las ánforas de la Layetania». A: *Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'étude des amphores. Actes du Colloque du Rome, 27-29 mai 1974*. Roma: École Française de Rome, p. 47-96.
- (1991). *Índex d'estampilles sobre ànfores catalanes*. Barcelona: Servei del Llibre de L'Estaquiro.
- (1998). «La *Lauro* vinícola». A: *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 149-162.
- PEACOCK, D. P. S.; WILLIAMS, D. F. (1986). *'Amphorae' and the Roman economy*. Londres: Routledge.

- PELLEGRINI, G. B. (1990). *Toponomastica italiana*. Milà: Hoepli.
- PENA, M. J. (1999). «Las marcas de M. Porcius sobre las ánforas Pascual 1». *Faventia* [Bellaterra], núm. 21, fasc. 2, p. 75-83.
- PEÑA, Y. (2010). *Torcularia: La producción de vino y aceite en Hispania*. Tarragona: UNED.
- PERA, J. (1994). «Una interessant marca d'àmfora Dressel 1 laietana procedent de Santa Eulàlia de Ronçana (Vallès Oriental)». *Laietania* [Mataró], núm. 9, p. 373-375.
- PERA, J.; CARRERAS, C.; RODRIGO, E.; PADRÓS, N.; ROMANÍ, N.; ROS, J.; GUITART, J. (2013). «El proceso previo a la fundación de las ciudades romanas en el NE de la *Hispania Citerior*: los ejemplos de Can Tacó y Puig Castellar». A: *Atti di IV Convegno Internazionale di Studi Veleiati*. Veleia: Ante Quem, p. 527-544.
- PEREIRA, G. (1987). «El edicto de Domiciano sobre el vino y la economía política romana en el Alto Imperio». A: *El vi a l'antiguitat: Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. I Col·loqui d'Arqueologia Romana. Actes*. Badalona: Museu de Badalona. (Monografies Badaloneses; 9), p. 349-364.
- PIERA, M. (2007). *Memòria de la intervenció arqueològica a Can Fatjó - Avinguda de Castellbisbal*. Rubí, Vallès Occidental. [Inèdit]
- PIQUÉ, R. (1989). *Anàlisi antracològica. Can Feu (Sant Quirze del Vallès)*. Informe dipositat al Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona. [Inèdit]
- PONSICH, M. (1979). *Implantation rurale antique sur le Bas-Guadalquivir*. Madrid: Casa de Velázquez.
- PREVOSTI, M. (1981). *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*. Mataró: Caixa d'Estalvis Laietana.
- PUIG, P. (1995-1996). *El monestir de Sant Llorenç del Munt sobre Terrassa: Diplomataris dels segles X i XI*. Vol. I-III. Barcelona: Fundació Noguera.
- RAEPSAET, G. (1979). «Attelage antiques dans le nord de la Gaule: les systèmes de traction per équides». *Trier*, vol. 2, núm. 45, p. 215-273.
- RAMALLO, S. F. (2006). «*Signaculum* de bronce hallado en las excavaciones del teatro romano de Cartagena». A: «*Koinòs lógos*»: *Homenaje al profesor José García López*. Murcia: Universidad de Murcia, p. 855-866.
- RAMÓN, J.; FUENTES, M. J. (1994). «Ánforas y jarra púnicas con elementos epigráficos del Museu Arqueològic de Barcelona». *Anuari de Filologia*, vol. XVII, secció E4, p. 25-36.
- RAVOTTO, A. (2017). *La muralla de 'Barcino'*. Tesis inédita, Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona.
- REMOLÀ, J. A. (2000). *Las ánforas tardo-antiguas de Tarraco ('Hispania Tarraconensis')*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- RENOM, V.; MAS, L. (1950). «Las excavaciones del poblado de Arragona». *Revista del Museo de la Ciudad de Sabadell* [Sabadell], primera època, núm. 1-2, p. 93-95.
- REVILLA, V. (1995a). *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en 'Hispania Tarraconensis' (siglos I aC - III dC)*. Barcelona: Servei del Llibre L'Estaquiro. (Cuadernos de Arqueología; 8)
- (1995b). «Producción artesanal, viticultura y propiedad rural en la Hispania Tarraconense». *Gerión* [Madrid], núm. 13, p. 305-338.
- REVILLA, V.; PÉREZ, J. M.; GÓMEZ, J.; SIMÓN, J. (1997). «Notas sobre la siderurgia romana a Catalunya». *Cota Zero* [Vic], núm. 13, p. 85-92.
- RICKMAN, G. E. (1980). «The grain trade under the Roman empire». A: D'ARMS, J. H.; KOPFF, E. C. (ed.). *The sea-borne commerce of the ancient Rome: Studies in archaeology and history*. Roma: American Academy in Rome. (Memoirs of the American Academy in Rome; 36), p. 261-275.
- RICO, C. (1995). «La diffusion par mer des matériaux de construction en terre cuite: un aspect mal connu du commerce antique en Méditerranée occidentale». *Mélanges de l'École Française de Rome: Antiquité*, tom 107, núm. 2, p. 767-800.
- RIERA, S. (2005). «Canvis ambientals i modelació antròpica del territori entre l'època ibèrica i l'altmedieval a Catalunya: aportacions de la palinologia». *Cota Zero* [Vic], núm. 20, p. 99-107.
- RIERA, S.; ESTEBAN, A. (1994). «Vegetation history and human activity during the last 6000 years on the central Catalan coast (north-eastern Iberian Peninsula)». *Vegetation history and archaeobotany*, vol. 3, núm. 1, p. 7-23.
- RIGHINI, V. (1999). «La diffusione del mattone cotto nella Gallia Cisalpina e l'architettura in mattoni di Ravenna». A: *El ladrillo y sus derivados en época romana*. Madrid: Casa de Velázquez: Universidad Autónoma de Madrid. (Monografías de Arquitectura Romana; 4), p. 125-157.
- RIPOLLÈS, P. P. (2007). *Las acuñaciones de la ciudad ibérica de Saitabi*. València: Universitat de València.
- RIU-BARRERA, E. (2000a). «Arqueologia i història de l'antic monestir de Sant Cugat d'Octavià o del Vallès i dels establiments que el precediren». A: *XLII Assemblea Interomarcadal d'Estudiosos* (Sant Cugat del Vallès, 23-25 octubre 1998). [Sant Cugat del Vallès:] Arxiu Nacional de Catalunya, p. 33-50.
- (2000b). «Vestigis arqueològics i edificis històrics als termes de Cànoves i Samalús». *Monografies del Montseny* [Barcelona], núm. 15, p. 57-70.
- ROCA, M. (1978). «Producció de *sigillata* a la villa de la Salut». *Arraona: Revista d'Història* [Sabadell], núm. 6, 2a època, p. 5-30.
- RODÀ, I. (1970). «Lucius Licinius Secundus, liberto de Lucius Licinius Sura». *Pyrenae* [Barcelona], vol. 6, p. 167-183.
- (1998). «*Balneum*. Els banys de la vil·la romana de Can Terrés». *Lauro* [Granollers], núm. 14, p. 86-88.
- (2014). «Lucius Licinius Sura, Hispanus». *Trajan und Seine Städte. Colloquim Cluj-Napoca, 29. September - 2. Oktober 2013*. Cluj-Napoca: Mega, p. 21-35.
- RODRIGO, E.; CARRERAS, C.; PROCHEDDU, V. (2015). «Marques africanes i ròdies de Can Tacó, (Montmeló)». *Pyrenae* [Barcelona], vol. 46, núm. 2.2, p. 31-47.
- ROIG, A.; ROIG, J. (1996-1997). «Sant Pau de Riu-Sec (Sabadell, Vallès Occidental): una capçalera d'època paleocristiana de model oriental». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* [Girona], vol. xxxviii, p. 1347-1359.
- ROIG, J. (2005). *Memòria de la intervenció arqueològica a l'antiga hostatgeria de la Salut (Sabadell, Vallès Occidental)*. [Inèdit]

- ROIG, J.; COLL, J. M. (2007). «El paratge arqueològic de Can Gambús 1 (Sabadell, Vallès Occidental)». *Tribuna d'Arqueologia 2006-2007* [Barcelona], p. 85-109.
- ROLDÁN HERVÁS, J. M. (1975). *Itineraria Hispana: Fuentes para el estudio de las vías romanas en la península Ibérica*. Valladolid: Universidad de Valladolid; Granada: Universidad de Granada.
- ROUECHÉ, C. (1989). *Aphrodisias in late antiquity: The late Roman and Byzantine inscriptions including texts from the excavations at Aphrodisias*. Londres: King's College London. (Journal of Roman Studies Monographs; 5)
- ROUGÉ, J. (1966). *Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Méditerranée sous l'Empire romain. Ports. Routes. Trafic*. París: SEVPEN.
- ROYO, O.; ADELL, J.; AMBRÓS, J. (1965). «Prospecció a la villa romana de Canaletes (Cerdanyola)». *Revista del Museu de la Ciutat de Sabadell* [Sabadell], núm. 11, p. 1-3.
- SALA, L. (1973). «Las villas romanas de Caldes de Montbui». *Setmanari Montbui* [Caldes de Montbui], núm. 1444.
- SALA, R.; TAMBA, R.; GARCIA-GARCIA, E. (2015). *Memòria de la prospecció geofísica per descripció del Pla de les Parets (Cardedeu, Vallès Oriental)*. [Inèdit]
- SALIDO, J. (2011). *'Horrea Militaria': El aprovisionamiento de grano al ejército en el occidente del imperio romano*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. (Anejos de Gladius; 14)
- SÁNCHEZ, C. (2015). «Les amphores de Tarraconaise dans les contextes narbonnais». A: MARTÍNEZ, V. (ed.). *La difusión comercial de las ánforas vinarias de 'Hispania Citerior - Tarraconensis' (s. I aC - I dC)*. Oxford: Archaeopress Archaeology. (Archaeopress Roman Archaeology; 4), p. 165-180.
- SÁNCHEZ, M. (2005). *Història de Cerdanyola: Dels orígens al segle vint*. Cerdanyola del Vallès.
- SANMARTÍ, E.; TREMOLEDA, J.; CASTANYER, P. (1993). «Can Ventura de l'Oller, Santa Perpètua de Mogoda». A: CATALUNYA. SERVEI D'ARQUEOLOGIA. *Època romana, antiguitat tardana: Anuari d'intervencions arqueològiques 1982-1989: Campanyes 1982-1989*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, p. 274.
- SANMARTÍ, J. (1998). «El món ibèric de la plenitud a la dissolució (segles II-I aC)». A: *La moneda en la societat ibèrica. II Curs d'Història Monetària d'Hispania*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya, p. 9-26.
- SANTAMARIA, C. (1984). «L'épave "H" de la Chrétienne à Saint-Raphaël (Var)». *Archaeonautica* [París], núm. 4, p. 9-52.
- SCHMIDT, M. G. (2011). «A Gadibus Roman. Myth and reality of an ancient route». *Butlletín of the Institute of Classical Studies*, 54/2, p. 71-86
- SINNER, A. G. (2013). «La difusión de las emisiones ibéricas layetanas». *Saguntum: Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* [València], vol. 45, p. 171-192.
- (2014). *'Ilduro': Moneda e identidad en la Layetania republicana (siglos II-I aC)*. Tesis doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona. [Inèdit]
- (2015). «Cultural contacts and identity construction: a colonial context in NE Spain (2nd - early 1st c. B.C.)». *Journal of Roman Archaeology* [Portsmouth], vol. 28, p. 7-37.
- SINNER, A. G.; FERRER, J. (2016). «Del oppidum de Burriac a las termas de Ca l'Arnau. Una aproximación a la lengua y a la identidad de los habitantes de Ilduro (Cabrera de Mar, Barcelona)». *Archivo Español de Arqueología*, vol. 89, p. 193-223.
- SINNER, A. G.; MARTÍ, C. (2012). «La circulació monetaria en el valle de Cabrera de Mar (el Maresme, Barcelona)». A: SINNER, A. G. (ed.). *La moneda de los iberos: 'Ilturo' y los talleres layetanos*. Mataró, p. 55-71.
- SOTO, P. de (2010). *Anàlisi de la xarxa de comunicacions i del transport a la Catalunya romana: Estudis de distribució i mobilitat*. Tesis doctoral. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- SOTO, P. de; CARRERAS, C. (2009). «La movilidad en época romana en Hispania: aplicaciones de análisis de redes (SIG) para el estudio diacrónico de las infraestructuras de transporte». *Habis* [Sevilla], núm. 40, p. 303-324.
- SUBIRANA, R. (1980). *Obra sabadellenca 1953-1978*. Sabadell: Indústries Gràfiques Farrús Folguera.
- TARRADELL, M. (1965). «Nuevos datos para la localización de la ceca de Lauro». *Numisma* [Madrid], núm. 73, p. 9-13.
- TCHERNIA, A. (1986). *Le vin de l'Italie romaine*. Roma: École Française de Rome: Palais Farnese.
- TCHERNIA, A.; BRUN, J. P. (1999). *Le vin romain antique*. Grenoble: Glénat.
- TENAS, M.; VILA, L. (1996). «Vil·la romana de Can Terrés. Projecte arqueològic». *Lauro* [Granollers], núm. 12, p. 47-70.
- TERRATS, N. (1994). «El territori de Sant Cugat del Vallès a l'època romana: primera aproximació». *Gausac* [Sant Cugat del Vallès], núm. 5, p. 11-20.
- (2005). «El jaciment tardoantic de Can Roqueta / Torre-Romeu (Sabadell, Vallès Occidental). Un exemple d'assentament rural». *Empúries* [Barcelona], núm. 54, p. 213-230.
- THOMPSON, D. (1983). «Nile grain transport». A: GARNSEY, P.; HOPKINS, K.; WHITTAKER, C. R. (eds.). *Trade in ancient economy*. Londres, p. 64-75.
- TREMOLEDA, J. (2008). «Les instal·lacions productives d'àmfores tarraconenses». A: LÓPEZ MULLOR, A.; AQUILUÉ ABADÍAS, X. (ed.). *La producció i el comerç de les àmfores de la província 'Hispania Tarraconensis': Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya. (Monografies del Museu d'Arqueologia de Catalunya; 8), p. 113-150.
- TREMOLEDA, J.; SANTOS, M. (2013). «El comerç oriental en època helenística: los sellos rodios». A: HOZ, M. P. de; MORA, G. (ed.). *El Oriente griego en la península Ibérica: Epigrafía e historia*. Madrid: Real Academia de la Historia, p. 61-110.
- USCATESCU, A. (2004). *Atlas d'arqueologia urbana de Granollers*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura. (Atlas d'Arqueologia Urbana de Catalunya; 1)
- VENDRELL, M.; MOLERA, J.; GARCÍA, M. (1992). «La producció de ánforas romanas del taller de Can Feu (Barcelona): caracterización química y mineralógica». *Boletín de la Sociedad Española de Mineralogía* [Madrid], núm. 15, p. 1-10.
- VERBOVEN, K. (2002). *The economy of friends: Economic*

BIBLIOGRAFIA

- aspects of Amicitia and patronage in the Late Republic*. Brussel·les.
- VILA, J. (1913). *Memoria de los trabajos realizados en las cercanías del Real Santuario de Nuestra Señora de la Salud de Sabadell (Sabadell, 1913)*. Document dipositat al Museu d'Història de Sabadell.
- VILA, L. (2011). *Una arqueometria del canvi tecnològic: producció i consum d'àmfores durant el canvi d'era en la zona nord de la costa catalana*. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- VILA, L.; BUXEDA, J.; TREMOLEDA, J. (2005). «Caracterització arqueomètrica de la producció d'àmfores Pascual 1 i Dressel 7/11 del taller romà de Llafranc (Palafrugell, Catalunya)». A: *Actes du Congrès de Blois, 5-8 mai 2005*. Marsella: SFECAG, p. 761-769.
- (2006). «Amphores romaines du Haut-Empire: caractérisation archéométrique de l'atelier du Collet de Sant Antoni de Calonge (Girona, Espagne)». A: SOCIÉTÉ FRANÇAISE D'ÉTUDE DE LA CERAMIQUE ANTIQUE EN GAULE. *Actes du Congrès de Pézénas*. Marsella: SFECAG, p. 691-702.
- VILA, L.; MARTÍNEZ FERRERAS, V. (2015). «Caracterización arqueométrica de las ánforas del Collet de Sant Antoni de Calonge». A: BURCH, J.; NOLLA, J. M.; TREMOLEDA, J. (ed.). *La alfarería romana del Collet Est (Calonge, Girona)*. Oxford: British Archaeological Reports Oxford. (BAR International Series; 2770), p. 211-224.
- VILA, L.; PASTOR, I. (2000). «Intervenció arqueològica en el pont Trencat». *Lauro* [Granollers], núm. 18, p. 17-28.
- VILA, L.; TENAS, M.; OLIVERAS, I. (1993). *El patrimoni arqueològic de la Garriga*. Sant Cugat del Vallès: Rourich.
- VILLANUEVA, M. (1994). «Aspectos de la organización económica de las villae de Hispania». *Espacio, Tiempo y Forma* [Madrid], sèrie II: *Historia antigua*, núm. 7, p. 105-139.
- VILLARONGA, L. (1960-1961). «Las monedas ibéricas con leyenda Lauro». *Nummus* [Porto], vol. 6, núm. 20-21, p. 59-67.
- WESSELING, P. (1735). *Vetera Romanarum Itineraria*. Amsterdam.
- WHITBREAD, I. K. (1995). *Greek transport amphorae: A petrological and archaeological study*. Atenes: British School at Athens. (Fitch Laboratory Occasional Paper; 4)
- WILLIAMS, D. F. (1995). «A petrological note on amphora fabrics from the survey and along the eastern Spanish coast». A: *A Roman provincial capital and its hinterland: The survey of the territory of Tarragona, Spain (1985-1990)*. Ann Arbor, Mich.: JRA. (Journal of Roman Archaeology Suppl. Series; 15), p. 123-132.
- WITSCHER, C. (2009). «La crisis del siglo III en Hispania: algunas reflexiones». A: *Hispania: Las provincias hispanas en el mundo romano*. Barcelona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, p. 473-503.
- YLL, R. (2008). *Informe de l'anàlisi palinològica del jaciment de Camps de Can Colomer*. [Inèdit]
- ZABALA, M. (2007). «Can Suari. Un assentament rural ibèric dels segles II-I aC a Llinars del Vallès». *Tribuna d'Arqueologia 2006* [Barcelona], p. 170-190.
- ZAMORA, D. (2006-2007). «L'oppidum de Burriac. Centre del poder polític de la Laietània ibèrica». *Laietania* [Martaró], núm. 17.